

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie
Greetje Bijl (hoofdredacteur)
Barbara Bulckaert
Lonneke Geerlings
Irene Geerts
Laura Nys
Jonas Roelens
Rose Spijkerman
Kirsten Zimmerman

Redactieadres
E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap
VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis kan ook, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij
Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)
Greetje Bijl (Historica)
greetjebijl@gmail.com
Lonneke Geerlings (Historica)
a.j.m.geerlings@vu.nl
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Eis Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukwerkdeal.nl
Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Portret van Anton de Kom in 1933, Stedelijk Museum Amsterdam, fotograaf Piet Zwart, object 1987.1.1599.

In dit nummer

/ Black History /

- 3 **Genderrollen in het werk en leven van Anton de Kom**
Karwan Fatah-Black

/ Fin de siècle /

- 8 **Vrouwen in de Rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918**
Marian Weevers

/ Eerste Wereldoorlog /

- 13 **Charlotte Kellogg: België in de ogen van een Amerikaans schrijfster (1916-1921)**
Anton Goegebeur

/ VVG /

- 18 **Programma Vlaams-Nederlandse Gendergeschiedenisdag VVG, 21 april 2017 en notulen ALV 2016**

/ Vroegmoderne tijd /

- 21 **Nassau-vrouwen als oorlogsvorstinnen in de vroegmoderne tijd. De rol van Catharina Belgica van Oranje-Nassau,**

Amalia van Nassau-Hessen-Kassel en Sophie Hedwig van Nassau-Diez in de Dertigjarige Oorlog
Matty Klatter

/ Moderne tijd /

- 26 **Sophia in de fluwelen driehoek. Feminisme, genderstudies en gelijkere kansenbeleid in België**
Dinah Wouters

/ Genderview /

- 29 **Geertje Mak, nieuwe hoogleraar 'Politieke geschiedenis van gender in Nederland: "Gender zit niet in mensen, gender zit in de samenleving"**
Greetje Bijl

/ Conferentie /

- 34 **Gendering Perpetrator Studies. Conferentieverlag Representing Perpetrators of Mass Violence, 2016**
Nicoletta Fotinos

35 / Service en boeken /

Onder historicae

Deze keer valt mij de eer te beurt om mij persoonlijk tot de lezers te richten in de functie van hoofdredacteur. Ik neem de pen over van Lonneke Geerlings die in december een inspirerend symposium 'Black History & Gender' heeft georganiseerd rond de presentatie van het themanummer van *Historica*. Het doel was om deze blanke vlek in de Nederlandse gendergeschiedschrijving onder de aandacht te brengen en structureel op zoek te gaan naar auteurs met inspirerende Black Gender onderwerpen.

Voortbordurend op dit thema schrijft Karwan Fatah-Black in dit nummer over gender in het leven en werk van Anton de Kom. Anton de Kom was een anti-koloniale verzetsschrijver en -strijder in Suriname en in Nederland. Hij groeide op in Paramaribo, een samenleving die vooral gedomineerd werd door vrijgemaakte vrouwen. Een boeiend artikel dat uitnodigt tot meer onderzoek naar de positie van vrouwen in deze stadsamenleving.

Geertje Mak gaat als nieuwe hoogleraar 'Gender in de Politieke Geschiedenis van Nederland' aan de Wilhelmina Druckerleerstoel, onderzoek doen naar huishoudens en de man-vrouwverhouding in Nederlands-Nieuw-Guinea. Mak gaat ook in op de relatie tussen de opkomst van het feminisme in de negentiende eeuw en het kolonialisme. Zij vertelt hoe witte vrouwen de sociale kwesties aangrepen om zelf een 'civilizing subject' te worden. Het concept van 'zorgende macht' is ook het uitgangspunt van het artikel over de bemoeienissen van het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen met de vrouwen in de Rijkswerkinrichting in Leiden. Deze dames uit de elite betraden vanuit het idee van 'maatschappelijk moederschap' het publieke domein. Marian Weevers wil echter ook een stem geven aan de vrouwen die object waren van het beschavingswerk van de elitedames. Opvallend is dat zij zich vaak probeerden te onttrekken aan deze 'zorgende macht'.

Anton Goegebeur laat ons kennis maken met Charlotte Kellogg die haar kans greep om een publieke rol te vervullen binnen de internationale hulporganisatie Commission for relief in Belgium. Kellogg wilde aandacht vragen voor de nood van vrouwen in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De oorlogsvorstinnen in het artikel van Matty Klatter speelden een belangrijke rol in de Dertigjarige Oorlog en de afsluitende vredesonderhandelingen. Deze Nassau-vrouwen konden hun invloed aanwenden vanuit hun positie als weduwe-regentes.

Tot slot laat Dinah Wouters zien hoe het Belgische netwerk voor genderstudies Sophia een verbindende rol opneemt binnen de driehoek van vrouwenorganisaties, beleidsmakers en wetenschappers.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

Genderrollen in het werk en leven van Anton de Kom

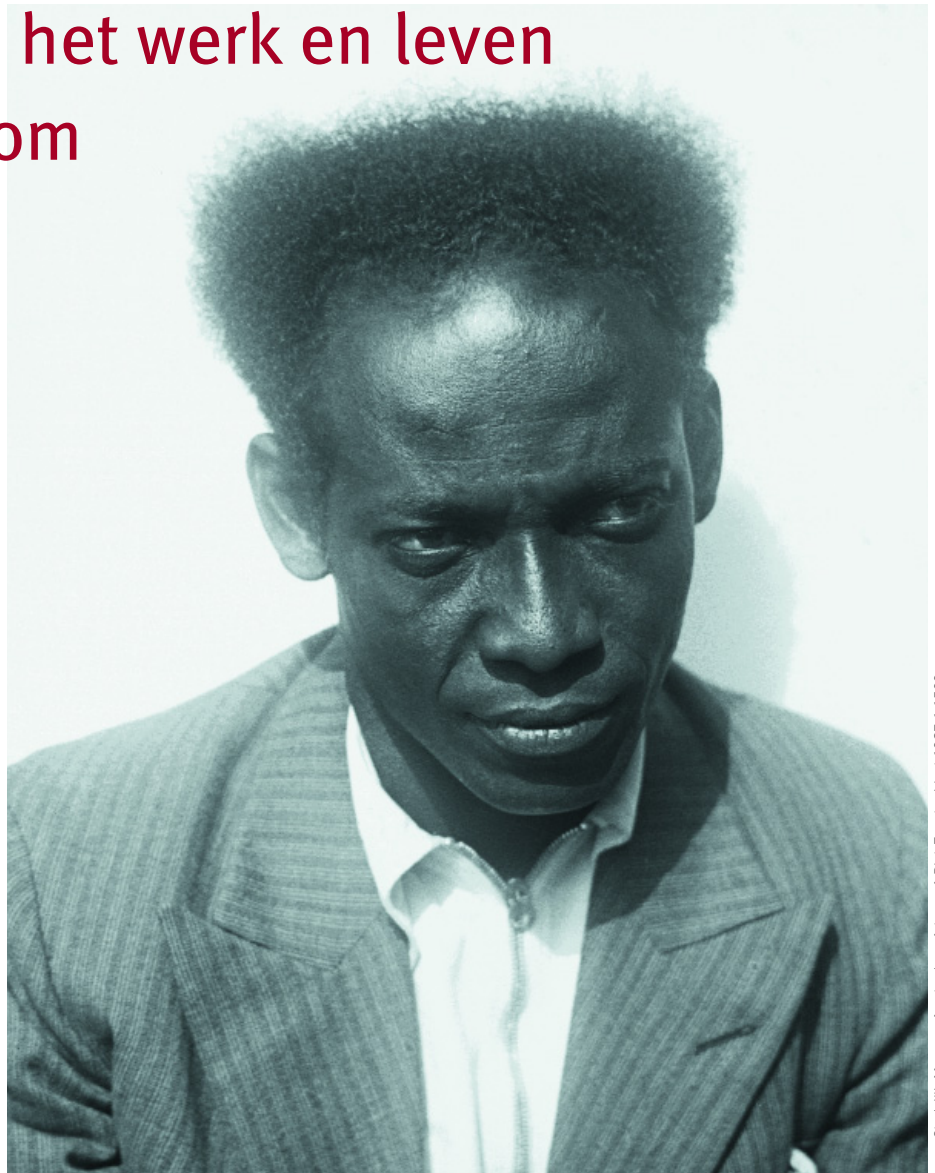
Geracialiseerde percepties van mannelijkheid en vrouwelijkheid vormen een terugkerend element in *Wij slaven van Suriname* (1934), het invloedrijkste boek over de Surinaamse geschiedenis van de Afro-Surinaamse communistische activist en schrijver Anton de Kom. In zijn bespreking van witte mannen en vrouwen hanteert De Kom een binaire invulling van mannelijkheid en vrouwelijkheid: mannen en vrouwen zijn in alle opzichten verschillend en hebben complementaire rollen in koloniale onderdrukking. In zijn bespreking van de geslaafden krijgen mannelijkheid en vrouwelijkheid deels divergente maar ook deels overlappende betekenissen. Zwarte (groot)moeders nemen in zijn werk een aparte plek in. Minachting voor koloniale misdragingen en morele oordelen worden door moeders uitgesproken of aan moeders toegeschreven. Zij functioneren als tijdloos moreel baken.

/ Karwan Fatah-Black /

Dit artikel bespreekt de ideologische vorming van De Kom, de rol van gender in zijn belangrijkste werk *Wij slaven van Suriname* en tot slot de sociale context waarin De Kom opgroeide en hoe dit zijn geracialiseerde percepties van mannelijkheid, vrouwelijkheid en moederschap heeft gevormd. In dit artikel pleit ik ervoor om de genderverschillen in de verstedelijkte post-slavernijsamenleving waarin De Kom opgroeide te betrekken in een verklaring voor de percepties van genderrollen die De Kom in zijn boek verwerkte. Daar is een accentverschuiving in de perceptie van de Surinaamse slavernij voor nodig. In plaats van enkel de plantages centraal te stellen, is het nodig om de stedelijke gemeenschap, stads-slavernij en manumissie (vrijlating) onderdeel te maken van deze geschiedenis.

De ideologische vorming van Anton de Kom

Anton de Kom werd op 22 februari 1898 in Paramaribo geboren en overleed in een Duits concentratiekamp op 24 april 1945. De Kom groeide op in Paramaribo in een grote en zeker niet arme familie in wat verder wel een relatief arme buurt was. Als jongeman werkte hij voor verschillende bedrijven in Suriname.

bron: Stedelijk Museum Amsterdam, fotograaf Piet Zwart, object 1987.1.1599

Portret van Anton de Kom, 1933.

Na halverwege 1920 kortstondig in het Caraïbisch gebied aan het werk te zijn geweest, beproefde hij datzelfde jaar nog zijn geluk in Nederland. De Kom nam vrijwillig militaire dienst en belandde zo bij de huzaren. De stap naar het leger was een poging om aan werk te komen, wat in Nederland niet gemakkelijk was. Op zijn atletiekvereniging (en op veel andere plaatsen) kwam hij in aanraking met racisme. In deze tijd raakte De Kom betrokken bij politiek activisme en begon hij een belangrijke rol te spelen in anti-imperialistische en communistische kringen. Hij trouwde met Petronella Borsboom, een witte vrouw, en samen kregen zij vijf kinderen. In 1933 keerde hij terug naar Suriname.¹

De Kom arriveerde in Suriname juist op het moment dat de arbeidersbeweging van zich liet horen. De georganiseerde arbeidersbeweging was klein, maar activisten uit Curaçao en Brits-Guyana waren actief en het gewelddadig optreden van de koloniale overheid tegen werklozenopstanden hadden grote indruk ge-

maakt in Suriname.² De koloniale autoriteiten waren op de hoogte van de communistische activiteiten en De Koms reputatie als communist was hem vooruitgesnel. Een artikel dat hij had geschreven werd in Suriname als pamflet verspreid. De geheime dienst rapporteerde over De Kom aan het Ministerie van Koloniën:

“Zijn redevoeringen zijn steeds zeer fel gericht tegen het kapitalisme en het imperialisme en tegen de bestaande orde. Hij is thans bestuurslid van de Sectie Holland van de Liga tegen Imperialisme en het is zeer zeker te verwachten, dat hij te Paramaribo actie zal voeren tegen het gezag en vóór het communisme.”³

Bij zijn aankomst in Paramaribo werd hij door de autoriteiten scherp in de gaten gehouden. In zijn ouderlijk huis in de Pontewerfstraat begon hij een vakbondsadviesbureau dat een trefpunt werd voor ontevreden arbeiders. De koloniale overheid besloot De Kom te arresteren voor het beramen van een complot. Tijdens zijn ge- >>

vangenschap organiseerden medestanders een demonstratie die met geweld werd neergeslagen. Daarbij vielen twee doden en veel gewonden en De Kom werd naar Nederland verbannen.

In 1933, terug in Nederland, legde De Kom de laatste hand aan *Wij slaven* en schreef hij het afsluitende hoofdstuk over zijn eigen ervaring. Na verschijning van het boek kwam De Kom niet meer aan het werk. Het ging bergafwaarts met hem en hij heeft zich wegens overspannenheid korte tijd laten opnemen in een psychiatrische inrichting. Tijdens de oorlog bleef hij actief in communistische kringen, onder andere als schrijver voor illegale communistische kranten zoals *De Vonk*. De Kom werd uiteindelijk opgepakt wegens zijn activisme en naar het concentratiekamp Neuengamme gedeporteerd. Hij overleed tijdens een dodenmars van daar naar het kamp Sandbostel.

Anton de Kom begon in 1926 materiaal te verzamelen voor zijn boek. In die tijd kwam hij in contact met Indonesische nationalist. In 1927 was hij in Brussel aanwezig bij de oprichting van de Liga tegen Imperialisme. Twee jaar later sprak hij het achttiende congres van de Communistische partij Holland toe. Hij begon te publiceren in *De Communistische Gids*, en *De Tribune* en er verscheen ook een Engelstalig artikel in *The Negro Worker*, een Amerikaans tijdschrift onder redactie van Otto Huiswoud (1893-1961), de uit Suriname afkomstige medeoprichter van de Amerikaanse communistische partij.⁴ De Centrale Inlichtingendienst rapporteerde dat De Kom openbare lezingen gaf over verschillende onderwerpen, onder andere over racisme in de Verenigde Staten. In *De Communistische Gids* pleitte hij voor Indonesisch-Surinaamse eenheid tegen onderdrukking, wat in lijn was met de leus van de Communistische Partij over de koloniën: ‘Los van Holland – Nu!’⁵

Wij slaven was al omstreden voordat het in 1934 verscheen. De Nederlandse geheime

dienst hield De Kom scherp in de gaten en doorzocht zijn huis en tuin op zoek naar het manuscript. Kritiek op kolonialisme was voor de overheid ongewenst, vooral gezien De Koms communistische sympathieën. Het boek zou later, vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw, uitgroeien tot het belangrijkste boek van de Surinaamse natie. De Koms rol in het verzet in Nederland – hij schreef voor de illegale pers – en zijn vakbondsactiviteiten in Suriname spraken in de jaren zeventig bij een nieuwe generatie tot de verbeelding.

Dat De Kom de slavernij bekritiseerde, was in zijn tijd geen bijzonderheid. Vanaf de achttiende eeuw werd slavernij in Europa in toenemende mate als onbeschaafd gezien, al liet de politieke wil om tot afschaffing over te gaan nog lang op zich wachten. De Kom verbond zijn kritiek op slavernij ook met een oproep aan mensen in Suriname om de slavenmentaliteit, de slaafse onderdanigheid van gekleurde mensen te verwerpen en aansluiting te zoeken bij de anti-imperialistische kritiek van de communisten. Een belangrijk verschil met de kritiek op slavernij uit de antislavernijcampagnes van de negentiende eeuw was dat De Kom veel aandacht besteedde aan de heldhaftige en openlijke strijd tegen kapitalisme en kolonialisme. Met name de marrons, die gevlucht waren tijdens de slavernij om in het bos vrije gemeenschappen te vormen, spelen een belangrijke rol in zijn geschiedverhaal. De Koms werk ademt in politieke zin de tijdgeest van anti-imperialisme onder een groeiende groep intellectuelen die in het communisme een optimistisch en universalistisch kader vond dat een antwoord bood op de in de Eerste Wereldoorlog verzwakte koloniale grootmachten.

Wij slaven van Suriname

Over De Koms opvattingen over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen is weinig bekend. Tijdens het schrijven van *Wij slaven*

maakte hij deel uit van de brede communistische beweging die gelijke rechten van mannen en vrouwen tot een omstrede maar belangrijk strijdpunt had gemaakt.⁶ Philomena Essed schreef in 2015 voor de ongepubliceerde Engelse vertaling van *Wij slaven* dat het boek opvalt door “an attention to gender which was way ahead of De Kom’s time”. Wat die aandacht voor gender precies inhield blijft onduidelijk.⁷ Dit artikel beschrijft daarom de percepties van genderrollen in het werk van De Kom en zoekt naar de context waarin hij zijn ideeën vormde.

In *Wij slaven* zijn er aanwijzingen dat De Koms percepties van genderrollen mede gevormd zijn door discussies en publicaties in de communistische beweging. De Koms allereerste literaire verwijzing in *Wij slaven* is naar het werk van de trotskist en feminist Magdeleine Paz (1889-1973) (eerder Marx, geboren Legendre). Zij was op het moment van zijn schrijven inmiddels vanwege haar kritiek op de pro-Russische lijn uit de Parti Communiste Français gezet.⁸ Terwijl De Kom aan zijn boek werkte, was ze actief in pacifistische en transnationale antiracistische campagnes. Zo waren beiden in respectievelijk Frankrijk en Nederland deel van de internationale beweging ter verdediging van de ‘Scottsborro Boys’, negen zwarte jongens die valselijk werden beschuldigd van het verkrachten van twee witte Amerikaanse vrouwen en die bovendien werden verdedigd door een met antisemitisme geconfronteerde advocaat. Een inhoudelijke verwantschap tussen De Kom en Paz lijkt aannemelijk, maar het is niet duidelijk of die verwantschap zich ook naar het feminisme uitstrekte. We zien in *Wij slaven* verder geen expliciete affiniteit met feminisme. Er lijkt wel een wisselwerking te zijn geweest tussen de verschillende emancipatoire projecten en de verschillende culturele en politieke uitgangspunten binnen de brede communistische beweging.

Als we kijken naar de percepties van gender in *Wij slaven* dan vallen er direct een aantal dingen op. In het boek worden bijvoorbeeld observaties en morele oordelen vaak door vrouwen of onder het toezien van vrouwen geveld. De Kom citeert Paz in het openingshoofdstuk van *Wij slaven* uit *Omdat ik zwart ben*: “Kijk moeder ... ziet U wel dat die negers ook rood bloed hebben.”⁹ In het hoofdstuk over wrede mishandeling schrijft De Kom: “Beter dan in de geschiedenisboeken der blanken is de mishandeling van onze vaders opgetekend in onze eigen harten, nooit heeft het leed der slavernij sterker tot mij gesproken dan uit de ogen van mijn grootmoeder, wanneer zij ons kinderen, voor de hut in Paramaribo, de verhalen over de oude tijd vertelde”¹⁰ Deze grootmoederlijke rol trekt De Kom door naar de slaventijd toen volgens hem de oude vrouwen zorgden voor de slavenkinderen, waar De Kom een cynische opmerking maakt over de uitvinding van de crèche op de plantages om zo de ouders naar het werk te kunnen laten gaan.¹¹ Dit zou opgevat kunnen worden als een indirecte kritiek op het sys-

Een menigte bij het huis van Anton de Kom in de Pontewerfstraat, Paramaribo, Suriname, 1933.

Familiearchief Els de Kom

Rijksmuseum Amsterdam, object NG.1994.65.5.28.2, fotograaf vermoedelijk Hendrik Dooyer

Gezicht op de overdekte markt aan de Heiligeweg te Paramaribo, 1906-1913.

teem van crèches, maar uit de verdere tekst blijkt geen principiële weerstand tegen een situatie waarin beide ouders betaald werk buitenshuis verrichten.

In het werk van De Kom is een aparte rol weggelegd voor moeders. Suriname zelf wordt voorgesteld als moeder. In de vorming van nationale narratieven is de voorstelling van de natie of het land als vader, jonge maagdelijke vrouw of moeder allerm minst gebruikelijk. De Kom kiest expliciet voor de moeder om zijn 'Sranan' (Suriname, oude spelling Sranang) te verbeelden. "Tussen de kust en de bergen sluimert onze moeder, Sranang, sedert duizend en nogmaals duizend jaren. Niets is veranderd in de dichte bossen van haar onbekende binnenlanden."¹² Deze Sranan en het moederschap in het algemeen worden vooral voorgesteld als onvergankelijk, altijd aanwezig en dus ook vertrouwd. "De historie is moeder Sranang voorbij gegaan, drie eeuwen Hollandse kolonisatie hebben het binnenland onberoerd gelaten." Die onvergankelijkheid en onveranderlijkheid worden verbonden aan het ontbreken van de aanwezigheid van 'blanken'. "Zelden waagt een blanke zich in deze wilderissen, waar de weg slechts aan de indianen en de bosnegers bekend is." De inheemsen en marrons gelden hier niet als indringers, de witte Europese mannen wel, en zij blijven dus ook niet: "De rowdy drinkt zich dood in een whiskeyroes, aan zijn eenzaam kampvuur, de hollander laat zich in een kano de rivier afvloeien."¹³ De moeder is onverzettelijk en berustend. "De wijde vlakten der savannen, de bossen en de hoge granietbergen van moeder Sranang slapen sinds honderd eeuwen."¹⁴

Het slavenerschap krijgt in *Wij slaven* een prominente rol als het ultieme instrument waarmee Afrikanen tijdens de overtocht tot handelswaar werden gereduceerd. In de scène die De Kom gebruikt om de wreedheid van het

slavenerschap te illustreren daalt de toeschouwer neer, vanaf de vrije hoogte bovenin de mast naar het ruim. De rol van de vrouw in deze scène is enkel die van weerloos slachtoffer. Eerst beschrijft hij de stank die uit het ruim opwaait, en "[d]aaronder hoort gij het gejammer der slaven, de kreten van de vrouw in barennsnood en de zweep, die neersuist op de ruggen der zwarten."¹⁵ Aan boord van het schip worden mensen tot slaven gemaakt. In deze scène komen de klassieke elementen van de verbeelding van trans-Atlantische slavernij samen: de willekeur van de fysieke straf, de eerloosheid van stank door het gedwongen verlies van decorum, maar ook de geboorte van een kind in slavernij als een moment van verlies en pijn.

De koloniale minachting voor het zwarte gezin krijgt verderop in het boek meer nadruk. De betreffende passage is gebaseerd op een werkelijk historisch conflict zoals dat tussen slavenhandelaren en het gouvernement ontstond. Opmerkelijk is dat De Kom vrijwel alleen in deze passage het perspectief van de zwarte geslaafde man kiest: "Ook de zwarte bezit nu eenmaal een zekere afhankelijkheid jegens zijn vrouw en kinderen. Wanneer men de zwarte koopt zonder zijn gezin, is de kans niet denkbeeldig dat de koper schade zal lijden, doordat de 'vervloekte nikker' straks wegvlucht om te trachten zijn gezin weer te vinden."¹⁶ De Kom ziet hier, niet ten onrechte, opzet van de slavenhandelaren die op deze manier de prijs van slaven weten op te drijven door eerst de man te verkopen en vervolgens de prijs voor diens vrouw en kind(eren) te verhogen. Het is opmerkelijk, en ook vrijwel de enige keer in het boek (een geciteerd lied over opstand daargelaten), dat de slaaf hier exclusief als man wordt voorgesteld en dat De Kom zo duidelijk het perspectief van de mannelijke slaaf kiest. Het blijft moeilijk om deze

passage goed op waarde te schatten omdat het erop lijkt dat De Kom hier een cynische toon probeerde aan te heffen.

De Kom kiest in de rest van het boek nergens meer dit mannelijke perspectief en hij legt zelfs geen heel sterk verband tussen gender en verschillende vormen van slavenarbeid. Wel stelt hij dat "[de] slaven (onze vaders) zwoegden op de velden"¹⁷ en enige pagina's later opnieuw verwijst hij naar de veldarbeid als uitgevoerd door "de mannelijke slaven (onze vaders)."¹⁸ Over houtkap schrijft hij dat mannen en vrouwen daar samenwerkten, mannen in het kappen van hout, de vrouwen in het transport van de balken en planken. De Kom vraagt ons om bij het zien van de houten betimmering en het interieur van het Mauritshuis stil te staan bij degenen die het hout daarvoor door het oerwoud hebben gedragen.¹⁹ Ook over de katoenvelden schrijft hij over vrouwen als "dragers". In die passage verscherpt hij plotseling het contrast tussen mannen en vrouwen. De mannen keren vermoeid naar huis, maar voor de vrouwen begint, als zij terugkeren van het veld en de zware katoenmanden neerzetten, "in de nacht een tweede taak, het voldoen van de geile lusten van haar meester."²⁰

Kolonialisme en kapitalisme worden gekoppeld aan mannelijkheid. "Het zijn oerkrachtige, avontuurlijke aan de overwinning gewende, brutale hebzuchtige veroveraars van groot kaliber, zoals ze sindsdien verdwenen". Deze mannelijkheid is daadkrachtig, maar ook onberekenbaar en afwezig. De Kom noemt voorbeelden van de soort karakters die we ons bij de kolonisten moeten voorstellen: Can Grando, Francesco Sforza, Cesare Borgia; gecanoniseerde nietsontziende intriganten en bestuurders uit de Italiaanse renaissance. Het onderscheid tussen roof en ondernemerschap is arbitrair, "[d]e avonturier de zeerover en de grote koopman gaan ongemerkt in elkander over."²¹ Dat beeld botst met de toch wat saaie bestuurders die in de tijd van De Kom de koloniale hiërarchie bevolkten, maar "[o]nder de grijze as van de daagse sleur gloeit in het hart van iedere jonge blanke de waanzin van het koortsig verlangen naar El Dorado."²²

Maar dan volgt een opmerkelijke wending in de genderrollen die De Kom aan kolonialisme koppelt. Niet de afwezige witte man, maar de aanwezige witte vrouw is de sadistische onderdrukker. Wrede behandeling van slaven wordt in het werk van De Kom vaak door vrouwen uitgevoerd. Zo verschijnen in de passage over mishandeling op de plantage achtereenvolgens 'een zekere juffrouw Pieterse' die onbeschaamd spreekt over haar recht om slavenlichamen te verminken omdat zij immers haar eigendom "destrueeren mogt".²³ Vervolgens brengt De Kom een andere vrouw ten tonele: 'de weduwe Mauricius', uit wier mond hij laat optekenen "Ik wil niet dat een neger van mij met zoo een glad vel zal rondlopen op mijn plantage." Daarna volgt weer een vrouw: "[M]evrouw La Parra, een meesteres, die in wreedheid mevrouw Mauricius naar de

>>

kroon stak." Pas aan het eind van de passage komt er ook nog een man aan de beurt om te worden besproken, de directeur C. Varenhorst, die toch minder direct geweld lijkt te plegen dan zijn vrouwelijke collega's.²⁴

Waar is deze rolverdeling in het werk van De Kom op gebaseerd? Het is waarschijnlijk deels terug te voeren op de bronnen die De Kom raadpleegde voor het schrijven van zijn boek.²⁵ Over de communistische beweging is een en ander hierboven gezegd, maar wat zeker niet mag ontbreken is het belang van de abolitionistische campagneleiders die in de negentiende eeuw het historiografische corpus over de geschiedenis van Suriname vormden. Met name Juliën Wolbers' *Geschiedenis van Suriname* (1861) heeft veel invloed gehad op het historische deel van *Wij slaven*.²⁶ Een sprekend voorbeeld hiervan is de topos van de jaloerse, hysterisch-onredelijke witte vrouw. Het is de vraag wat voor negentiende-eeuwse abolitionisten de betekenis van dit terugkerende verhaalelement is. Het kan zijn dat door vrouwen deze mishandelingen te laten uitvoeren men de nadruk legde op het corrumperende karakter van de slavernij, het dreef immers *zelfs* vrouwen, de hoeders van moraal, tot dergelijk gedrag. Of, niet onwaarschijnlijk, was het doel van abolitionisten om afschuw bij zowel het mannelijke, maar zeker ook het vrouwelijke lezerspubliek op te wekken door het schokeffect dat een mishandelende vrouw op zou wekken. De Kom neemt de voorbeelden van Wolbers echter over, selecteert zelfs met name voorbeelden van wrede witte vrouwen²⁷ en geeft als verklaring voor de wreedheid van witte vrouwen: "De Europese vrouwen zochten vergoeding voor de verwaarlozing door haar blanke mannen in de haat, die zij jegens haar schone negerinnen-mededingsters met vaak onmenselijke wreedheid botvierde."²⁸ De zwarte vrouw figureert hier gelijktijdig als 'mededingster' met een bedreigende schoonheid en als slachtoffer/getuige.

Actief verzet is in *Wij slaven* niet exclusief aan mannen voorbehouden, zie bijvoorbeeld het voorbeeld van Flora, en de moeder Sery en haar kind Patienta die tot de dood volharden in hun verzet.²⁹ Toch wordt de strijd vooral door mannen aangevoerd in *Wij slaven*. De Kom citeert een lied dat hij hoorde als kind over een man die ten strijde trekt:

"Vaarwel, vaarwel, Acoeba
Ween niet, mijn vrouw, mijn schat.
Vechten ga ik en strijden.
Pas na de overwinning
kom ik terug."³⁰

Vrouwen in de stad voor en na de afschaffing van de slavernij

Wat hier voorligt is de vraag of we De Koms percepties van genderrollen, zowel zwart als wit, niet alleen vanuit zijn literaire en ideologische context kunnen verklaren, maar ook vanuit zijn sociaalhistorische leefwereld en

Jacob Marius Adriaan Martini van Geffen, Vrijgemaakte slavin.

dan met name die in de vormende jaren van zijn jeugd.

Op de stoep van zijn ouderlijk huis hoorde Anton de verhalen uit de slaventijd die hij later zou verwerken in zijn boek *Wij slaven*. De biografen van De Kom, Boots en Woortman, merkten al op dat de schijn van een bescheiden afkomst in het geval van De Kom bedrieglijk is. De Kom was zeker geen achtergestelde jongen die opgroeide in armoede. De moeder van Anton kwam uit een familie die langs de vrouwelijke lijn al een kleine zestig jaar vrij was en zich in de Pontewerfstraat had gevestigd.³¹ De vrije status en land, de twee fundamentele ingrediënten van vrijheid in koloniaal Suriname, waren zelden een individueel doel. Slaven en voormalige slaven, onderling verbonden door vriendschaps- en verwantschapsbanden, hielpen elkaar om vrij te worden. Familieleden konden als slaaf worden gehouden in het huishouden van degene die al vrij waren, wat overigens niet altijd uit liefdadigheid werd gedaan.³² Eigendom, in de vorm van kapitaal, grond, slaven en huizen, kon bij testament onder verwanten worden verdeeld. Deze vormen van verwantschap, gekoppeld aan wederkerigheid, lijken zich te hebben ontwikkeld rond een stammoeder. Net als de *bé* bij de marrons kunnen we zo ook onder de mensen in de stad de contouren van de *bere* ontwaren.³³ *Bere*, letterlijk buik, duidt op een groep die met elkaar verbonden is langs de moederlijke lijn. Een perceptie van zwarte vrouwen, en met name moeders als morele bakens en tijdloze ankerpunten, ligt dan voor de hand.

Voor De Koms familie geldt een dergelijke matrifocale familiegeschiedenis. De manumissie van zijn overgrootmoeder Marianna Jacoba Dulder met haar twee dochters en een zoon in 1841 legde de basis voor het waardevolle familiebezit van meerdere woningen verspreid aan de rand van Paramaribo.³⁴ Het lijkt waarschijnlijk dat zowel het bezit, de opvoeding van de kinderen als het zakelijke inzicht via de moederlijke lijn werd doorgegeven. De moeder van Anton beheerde de grond, had een taarten- en banketzaak en hoeselde met succes.³⁵ Volwassen mannen waren in deze families niet slechts passanten, ook zij vormden een onderdeel van de verwantschapsnetwerken van mensen die zich een weg uit de slavernij baanden. Door samenwerking en overerving veranderde Paramaribo in de negentiende eeuw in een stad waarvan de grond en de huizen in toenemende mate in handen waren van een vrije Afro-Surinaamse bevolking.³⁶

De Afro-Surinamers in de stad zijn lang buiten het beeld van onderzoekers gebleven. De plantages langs de grote rivieren van Suriname vormen het bittere decor van de meeste studies naar het slavernijverleden.³⁷ Manumissie was echter bij uitstek een stedelijk fenomeen, en na verkrijging van die vrijheid was de stad bij uitstek de plek waar men zich (mocht) vestigen.³⁸ Vrouwen hadden een grotere kans om gemanumiteerd te worden, in veel gevallen samen met hun kinderen.³⁹ De vrije niet-witte bevolking concentreerde zich zo in en om Paramaribo. En na de volledige afschaffing van de slavernij in 1863 trokken ambachtsslaven en vooral ook vrouwen weg van de plantages. Voor een deel werden zij werkzaam in de kleine landbouw en mijnbouw, maar voor zover zij binnen de grenzen van het staatstoezicht de mogelijkheid hadden, trokken zij ook naar de stad.⁴⁰ Vrouwen waren in de jaren na het staatstoezicht, en waarschijnlijk ook al eerder, ruim in de meerderheid in de stad.⁴¹

Openlijk verzet kan in de ontwikkeling van de vrije Afro-Surinaamse bevolking geen grote rol hebben gespeeld. Dergelijke strijd eindigde immers, zeker in de koloniën in deze slaventijd, in de marteldood van de leidende opstandelingen, succesvolle vlucht naar het bos of een kleine en vaak tijdelijke verbetering van de werkopstandigheden op een plantage. Een stukje grond om je eigen huis te bouwen en door te geven van generatie op generatie kon alleen het resultaat zijn van het geduldig afleggen van een lange weg, eerst uit slavernij en dan richting grondbezit, samen de enige garantie voor vrijheid en emancipatie in Suriname. Een van de ooms van De Kom die zich wel openlijk heeft verzet op een plantage is vermoedelijk naar het bos gevlucht, van hem ontbreekt verder ieder spoor.⁴²

Is het mogelijk om een verband te leggen tussen de rol en positie van met name zwarte vrouwen in Suriname na de slavernij en genderrollen in *Wij slaven*? Het lijkt aannemelijk dat vrouwen een prominente en actieve rol

hadden in het onderhouden en opbouwen van familiebezittingen. Dit lijkt zelfs gedurende de slavernij al het geval. Uit een sample van testamenten die werden opgesteld door voormalige slaven (gemanumitteerden), blijkt dat vrouwen een groot deel van de testamenten opstelden. Van de zestien testamenten van gemanumitteerden en hun nakomelingen die in 1845 werden opgesteld waren er slechts twee van mannen.⁴³ Het testament was bij uitstek een manier om via de generaties de verworvenheden door te geven. Dat vrouwen, en dan vooral moeders en grootmoeders, maar ook tantes en andere verwanten zo actief waren in het beheren van bezittingen en de verantwoordelijkheid droegen voor het doorgeven daarvan aan volgende generaties springt direct in het oog. Het hoeft niet zo te zijn dat dit direct te vertalen is naar de invulling die Anton de Kom gaf aan vrouwelijkheid, maar het is aannemelijk dat het een rol heeft gespeeld.

Slot

Het boek van De Kom is om verschillende redenen geprezen. Allereerst omdat het destijds de eerste antikoloniale lezing van de Surinaamse geschiedenis presenteerde, bovendien vanuit het gezichtspunt van een Surinamer zelf. Daarnaast is, meer omstreden, zijn communistische anti-imperialisme een belangrijk element in de herinnering aan De Kom. Zijn klassenbewustzijn resulteerde in een pleidooi voor solidariteit binnen de arbeidersklasse over de grenzen van etniciteit en religie heen. Deze oppositie tegen etnocentrisme kwam tijdens de vorming van een pluriform onafhankelijk Suriname goed van pas: De Kom kon als held van niet alleen de Afro-Surinamers, maar vooral ook van de Javanen, Hindostanen en Marrons worden gepresenteerd.

De Koms kijk op de slavernij was een breuk met de opvoeding van zijn ouders. Opstandigheid werd door hun generatie allerminst als een deugd gezien. Hen was geleerd dankbaar en onderdanig te zijn. Voor de strijd tegen onderdrukking is sindsdien steeds meer aandacht gekomen. Maar wat ontbreekt, is hoe mensen zoals de ouders en grootouders van De Kom een stukje grond en een huis konden bemachtigen. Het is juist het succes van de stedelijke Afro-Surinamers, met een centrale rol voor vrouwen, die vormend is geweest voor de ontwikkeling van de stedelijke Afro-Surinaamse gemeenschap.

Het is duidelijk dat De Kom zich inhoudelijk liet inspireren door de vrouwen in zijn sociale en culturele omgeving. Dit leverde in zijn boek enigszins passieve, maar toch aanwezige vrouwen op. De Koms gevoeligheid voor de gelaagdheid van koloniale onderdrukking en genderongelijkheid daarbinnen vormt, samen met zijn antikoloniale benadering, een duidelijke breuk met zijn voorgangers uit de abolitionistische beweging. Of de nalatenschap van De Kom zich daarmee ook kan lenen ter inspiratie van dekoloniaal feminisme is een open vraag.

///

Hendrik Huygens, Straatgezicht net buiten Paramaribo, ca. 1850.

Rijksmuseum Amsterdam <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/NG-2013-22-16>

Noten:

- Boots en Woortman, *Anton de Kom: biografie 1898-1945, 1945-2009* (Amsterdam etc: Contact 2009); F. van Suchtelen, 'Kom, Cornelis Gerhard Anton de', in: *Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 8 (2001) 105-109. <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/kom> [geraadpleegd 7 juni 2013].
- B. Scholtens, *Opkomende arbeidersbeweging in Suriname: Doedel, Liesdele, De Sanders, De Kom en de werklozenonrust, 1931-1933* (Masusa 1986).
- R. Zwaap, 'Anton de Kom als staatsvijand: hoe de CID bijdroeg aan de lancering van "Wij slaven van Suriname"', *OSO: Tijdschrift voor Surinamistiek en het Caraïbisch Gebied* 29 (2010) 49-55 citeert het archief van de Centrale Inlichtingen Dienst, document 34182 van 21 december 1932. <http://resources.huygens.knaw.nl/rapportcentraleinlichtingendienst>.
- T. Para, 'Anton de Kom en de menselijke waardigheid', *OSO: Tijdschrift voor Surinamistiek en het Caraïbisch Gebied* 29 (2010) 103-111; A. de Kom, 'Starvation, Misery and Terror in Dutch Guyana' 4, *The Negro Worker* (1934) 19-20.
- Van Suchtelen, 'Kom, Cornelis Gerhard Anton de'.
- 'Brede communistische beweging' verwijst hier naar een culturele en politieke communistische beweging die ruimer moet worden opgevat dan de partijen aangesloten bij de Derde Internationale.
- De geautomatiseerde databases van online boekwinkels tonen de Engelse vertaling ondanks dat deze (nog) niet is uitgegeven. <https://www.amazon.co.uk/We-Slaves-Suriname-Anton-Kom/dp/0745334555> [gezien 8 september 2016].
- R. J. Alexander, *International Trotskyism, 1929-1985: A Documented Analysis of the Movement*, deel II (Durham: Duke University Press, 1991) 341.
- Dit boek van Magdeleine Paz verscheen in 1930 in Frankrijk als *Frère Noir* en kwam al in 1931 vertaald op de Nederlandse markt. De vertaling beleefde in 1933 een herdruk.
- A. de Kom, *Wij slaven van Suriname* (12de druk; Amsterdam: Uitgeverij Contact 2009) 36.
- De Kom, *Wij slaven*, 40-41.
- De Kom, *Wij slaven*, 13.
- De Kom, *Wij slaven*, 14.
- De Kom, *Wij slaven*, 15.
- De Kom, *Wij slaven*, 29.
- De Kom, *Wij slaven*, 31.
- De Kom, *Wij slaven*, 34.
- De Kom, *Wij slaven*, 37.
- De Kom, *Wij slaven*, 34.
- De Kom, *Wij slaven*, 37.
- De Kom, *Wij slaven*, 20.
- De Kom, *Wij slaven*, 22.
- De Kom, *Wij slaven*, 34-35.
- De Kom, *Wij slaven*, 35.
- W. Hoogbergen, 'Wat las De Kom voor zijn "Wij slaven van Suriname"', *OSO: Tijdschrift voor Surinamistiek en het Caraïbisch Gebied* 29 (2010) 56-73.
- J. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam: Emmering 1970).
- Wolbers, *Geschiedenis van Suriname*, 131-133, 289. Het voorbeeld van mevrouw La Parra staat elders in Wolbers, terwijl in de pagina's 131-133 ook meer voorbeelden van mannelijke beulen te vinden zijn.
- De Kom, *Wij slaven*, 38.
- De Kom, *Wij slaven*, 59.
- De Kom, *Wij slaven*, 54.
- Boots en Woortman, *Anton de Kom*, 11-24.
- A. Ben-Ur, 'Relative Property: Close-Kin Ownership in American Slave Societies', *New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids* 89 (2015) 1-29 <doi:10.1163/22134360-08901053>.
- H. Thoden van Velzen en W. Hoogbergen, *Een zwarte vrijstaat in Suriname: de Okaanse samenleving in de achttiende eeuw* (Leiden: KITLV Uitgeverij 2011) 321.
- Boots en Woortman, *Anton de Kom*, 16.
- Boots en Woortman, *Anton de Kom*, hoofdstuk Frimangron.
- R. Hoeft en J.J. Vrij, 'Free Black and Coloured Women in Early-Nineteenth-Century Paramaribo, Suriname', in: D.B. Gaspar en D.C. Hine ed., *Beyond Bondage: Free Women of Colour in the Americas* (Champaign: University of Illinois Press 2004) 145-164; W. Hoogbergen en O. ten Hove, 'De vrije gekleurde en zwarte bevolking van Paramaribo, 1762-1863', *OSO: Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 20 (2001) 306-320.
- H. Lamur, *The production of sugar and the reproduction of slaves at Vossenburg (Suriname), 1705-1863* (Amsterdam: Amsterdam Centre for Caribbean Studies 1987); G. Oostindie, *Roosburg en Mon Bijou: twee Surinaamse plantages, 1720-1870*. Caribbean series / Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 11 (Dordrecht 1989); A. van Stipriaan, *Surinaams contrast: roofoverval en overleving in een Caraïbische plantagekolonie, 1750-1863* (Leiden: KITLV Uitgeverij 1993); R. Beeldsnijder, 'Om werk van julie te hebben' *Plantageslaven in Suriname, 1730-1750* 16. Bronnen voor de studie van Afro-Suriname (Utrecht 1994).
- R. Brana-Shute, 'Negotiating Freedom in Urban Suriname 1760-1830', in: Mary Turner ed., *From Chattel Slaves to Wage Slaves: The Dynamics of Labour Bargaining in the Americas* (Kingston: Ian Randle 1995) 148-164; R. Brana-Shute, 'Approaching freedom: The manumission of slaves in Suriname, 1760-1828', *Slavery & Abolition* 10 (1989) 40-63 <doi:10.1080/01440398908574991>; O. ten Hove en F. Dragtenstein, *Manumissies in Suriname: 1832-1863* (Utrecht: Universiteit Utrecht 1997).
- Ten Hove, *Manumissies in Suriname*, 45.
- E. Klinkers, 'The Transformation and Downfall of Plantation Culture in Suriname', in: W. Klooster ed., *Migration, Trade, and Slavery in an Expanding World* (Brill 2009) 289-304. <http://booksandjournals.brillonline.com/content/books/10.1163/ej.9789004176201.i-340.65> [geraadpleegd 14 juli 2014]; E.Klinkers, *Op hoop van vrijheid: van slavensamenleving naar Creoolse gemeenschap in Suriname, 1830-1880* 18. Bronnen voor de studie van Afro-Suriname (Utrecht: Vakgroep culturele antropologie 1997) 152-164.
- Klinkers, *Op hoop van vrijheid* 18, 157.
- Klinkers, *Op hoop van vrijheid*, 23.
- NL-HaNA, Notariële Archief Suriname, 1828-1845, Notariële akten Paramaribo 1845, 3e kwartaal, inv.nr. 73.

Karwan Fatah-Black (1981) is universitair docent sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij verwierf in 2015 een NWO-Veni beurs voor onderzoek naar stadsslavernij. In 2016 ontving hij van de KNAW de tweejaarlijkse Heineken Young Scientist Award voor de historische wetenschappen.

Vrouwen in de Rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918

“..dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven”¹

Onderwerp van het citaat in de titel is Elizabeth P. Zij heeft enkele maanden daarvoor de Rijkswerkinrichting (RWI) in Leiden verlaten “vervuld van de beste voornemens het drinken te laten”, zo vermeldt het inschrijfregister van het Leidse Dames Comité van het Nederlands Genootschap tot de Zedelijke Verbetering van Gevangenen in juli 1908.

Onverbeterlijke bedelaars, zwervers en dronkaards riskeerden vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw opzending (variërend van drie maanden tot drie jaar) naar een Rijkswerkinrichting (RWI).² Tot 1892 besteedde men weinig aandacht aan de vraag wat er van deze vrouwen moest worden als zij de inrichting verlieten. Dat veranderde toen het damescomité bij de RWI aanklopte met het verzoek de ‘verpleegden’, zoals men de inwoners van de inrichting noemde, te bezoeken.

/ Marian Weevers /

De RWI is aanvankelijk zeer huiverig voor inmenging door de dames, uit vrees dat contacten met de buitenwereld gevangenen aanleiding zouden geven tot “minder onderworpenheid aan de regels van tucht”. Er is een interventie van de minister van Justitie nodig om ervoor te zorgen dat het damescomité mag spreken met de ‘verpleegden’ aan de vooravond van hun vertrek uit de RWI.³ Boven genoemde Elizabeth is één van hen. Zij zit op dat moment voor de negende maal een straf voor openbare dronkenschap uit. Desondanks geeft het damescomité de moed niet op, hoewel realistisch: “zij is bekend zwak van karakter”. Elizabeth, die “ijverig en flink kan werken”, schrijft de eerste vier en halve maand regelmatig “4 zijdes vol” in antwoord op de brieven die zij van één van de dames ontvangt. Zij geeft aan volop breiwerk te hebben en goed te verdienen. Echter, behalve haar “zwakke karakter”, lijkt vooral haar echtgenoot een risicofactor. Hoewel zij aanvankelijk naar haar zus zou gaan, haalt haar man haar over bij hem terug te komen. In juni 1909 vermeldt het register: “is door haar man hiertoe geprest” weer aan het drinken gegaan en teruggekeerd in de RWI. Elizabeth sterft twee jaar later tijdens haar elfde verblijf in de RWI.

Veel literatuur over mensen die zich aan de onderkant van de samenleving bevinden, zoals armen en criminelen, legt het accent op de intenties van de bovenlaag van de bevolking om hen te onderdrukken of te verbeteren. De motieven en percepties van de betrokkenen zelf zijn nauwelijks onderwerp van studie geweest. Dit heeft uiteraard grotendeels te maken met het aanwezige bronnenmateriaal, maar ook met een visie op deze mensen als passieve slachtoffers. In deze studie wil ik beide perspectieven belichten. Welke problemen en be-

hoefden hadden de RWI-vrouwen en welke oplossingen bedacht het damescomité? Hoe werden deze geapprecieerd en hadden zij het gewenste resultaat?

Aanvankelijk kwamen vrouwen evenals mannen in Veenhuizen terecht. Eind december 1889 verhuisden eerstgenoemden naar een aparte RWI voor vrouwen in Oegstgeest. Terwijl (eenzame) opsluiting in cellen inmiddels de norm was in gevangenissen, brachten de ingezetenen van de Rijkswerkinrichtingen hun dagen in gezamenlijkheid door. Het merendeel

Emma Amalia Maria Driessen-von Forckenbeck, lid en later voorzitter van het Leidse damescomité.

Minnehuis Leiden. Bron: Erfgoed Leiden en Omstreken

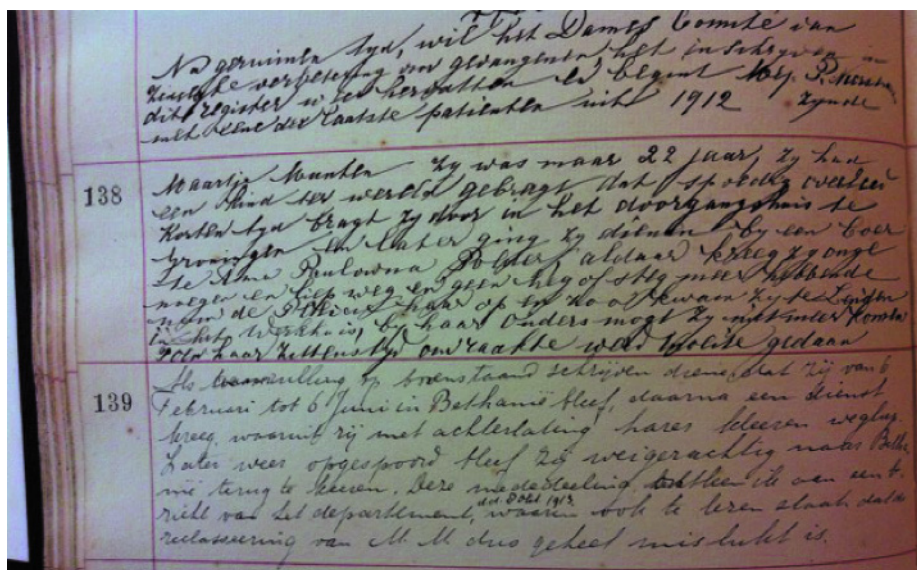
van de 'verpleegden' zoals men hen noemde, hield zich bezig met naaien en breien of met het spinnen, kaarden en schrobben van wol. Anderen werkten in de keuken of in de tuin. Een deel van het loon dat zij hiermee verdienen, verdween in een uitgaanskas ter dekking van de kosten bij ontslag, zoals onderdak, reiskosten of kleding. De uitgaanskas werd overgemaakt aan de gemeente waarheen de betreffende vrouw vertrok, die deze vervolgens bij aankomst aan haar uitkeerde.

Zedelijke verbetering

De aandacht, eind achttiende en begin negentiende eeuw, voor de hervorming van de gevangenisrichtte zich aanvankelijk op verbetering van de erbarmelijke omstandigheden waaronder gevangenen hun straf uitzaten. In de loop van de negentiende eeuw kwam de nadruk te liggen op de verbetering van het *in-nerlijk* van de gevangenen. Naast afschrikking en vergelding zocht men de legitimatie van gevangenisstraf in zedelijke verbetering: straf moest ertoe bijdragen dat de gevangene een beter mens werd.⁴ Dit leidde tot de oprichting van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG). De Engelse Elizabeth Fry was een belangrijke inspiratiebron voor het NGZVG, in het bijzonder voor de damescomités, die onder de vleugels van het Genootschap opereerden.⁵ Behalve van eenzame opsluiting verwachtten de hervormers veel heil van een strikte scheiding van de seksen, classificatie, de inzet van vrouwelijk gevangenispersoneel voor vrouwelijke gevangenen en persoonlijke aandacht.⁶ De classificatie betrof de inschatting in hoeverre gevangenen voor verbetering vatbaar leken. Zo bracht men jongeren steeds vaker in aparte instellingen onder op basis van de veronderstelling dat zij vatbaarder waren voor morele verbetering en om 'besmetting' met meer doortrapte misdadigers te voorkomen. Ook vrouwen zag men als kneedbaarder en ontvankelijker voor verbetering.⁷

Damescomités

Er zijn weinig publicaties over de achttien Nederlandse damescomités die tussen 1840 en 1892 (het Leidse comité als laatste) het licht zagen. Het comité in Zwolle en dat in Amsterdam zijn de enige casestudies.⁸ Ook hier ligt de focus vooral op de intenties en acties van het comité en minder op de waardering daarvan door de vrouwelijke gevangenen. Aan het ontstaan van de damescomités lag het idee ten grondslag dat vrouwen beter dan mannen in staat zouden zijn hun seksegenoten te begrijpen en te begeleiden. Hun goede voorbeeld als leden van de 'beschaafde stand' (zij waren afkomstig uit de bovenlaag van de lokale samenleving) zou een positieve invloed op hun minder fortuinlijke zusters hebben. Als de belichaming van het (ideale) vrouwelijke karakter en gedrag zouden zij een transformatie tot stand kunnen brengen bij de arme vrouwen

Bladzijde uit het inschrijffregister van de Rijkswerkkinrichting voor Vrouwen.

over wie zij zich ontfermden.⁹

De rol van vrouwen in deze en andere vormen van zorg brengt historica Francisca de Haan in verband met het ontstaan van een nieuw soort macht waarin, niet toevallig, vrouwen een belangrijke rol speelden: zorgende macht.¹⁰ Dit concept is gebaseerd op de machtsopvatting van Foucault: een kracht die niet het bezit van een sociale groep is en niet alleen controleert, maar één die ook nieuwe betekenissen en sociale verhoudingen voortbrengt.¹¹ In dit geval gaat het om nieuwe betekenissen van vrouwelijkheid "zowel bij degenen op wie de zorg gericht was als bij degenen die de zorg gaven".¹² Zorgende macht bood vrouwen uit de bovenlaag van de samenleving een kans maatschappelijk actief te zijn, juist op basis van 'vrouwelijke' eigenschappen als gevoeligheid en zorgzaamheid. De vrouwen over wie zij zich ontfermden, boden zij hoop op een beter leven en een nieuwe identiteit, passend bij hun sociale klasse: die van een 'fatsoenlijke' dienstmeid of huisvrouw.¹³ De vraag is of laatstgenoemden deze identiteit als een aantrekkelijke optie beschouwden. De Haan meent van wel. Zij ziet de afname van het aantal vrouwelijke gevangenen begin twintigste eeuw voor een belangrijk deel als een gevolg van de inspanningen van de comités, naast andere factoren zoals het ontstaan van gespecialiseerde vormen van zorg en verbetering van de materiële omstandigheden en positie van vrouwen.¹⁴

Het Leidse damescomité

De belangrijkste bron voor de beantwoording van de hierboven gestelde vragen vormt het inschrijffregister van het Leidse damescomité dat loopt van 1892 tot 1918. Dit register bevat 358 namen waarachter 300 verschillende vrouwen schuilgaan, 58 namen komen één of meerdere malen terug. De namen zijn vaak voorzien van een summier beschrijving van de omstandig-

heden van de betreffende vrouw en van de inspanningen die het comité zich getroostte om haar op het rechte pad te brengen. Veertien van de 358 namen zijn niet teruggevonden in de inschrijffregisters van de RWI.

Behalve dat de informatie incompleet is (ontslagdata komen we bijvoorbeeld nu eens wel en dan weer niet tegen) is deze ook niet altijd eenduidig te interpreteren: is de betreffende vrouw wel of niet dankzij de inzet van de dames aan onderdak of werk geholpen? De ontmoetingen met de RWI-vrouwen zijn niet systematisch bijgehouden. Er ontbreken periodes: "Na geruime tijd wil het damescomité (...) het inschrijven in dit register weer hervatten (...)." Soms vinden we verwijzingen naar eerdere contacten die niet geregistreerd zijn. Tot slot komen niet alle vrijgekomen vrouwen voor in het register, wat niet in alle gevallen hoeft te betekenen dat er geen contact geweest is. De hierna volgende kwantificering van het bronnenmateriaal kan daarom niet meer dan een grove indicatie geven van het totale aantal bezochte vrouwen, de acties van het comité, de waardering daarvan door de 'verpleegden' en de resultaten.

Desondanks is de informatie in het register om diverse redenen interessant. Naast informatie over de activiteiten van het comité geeft het ook meer inzicht in de vraag waarom vrouwen terecht kwamen in de RWI. Eerder onderzoek naar de achtergrond van de RWI-vrouwen, die voor bedelen en zwerven vastzaten, doet vermoeden dat velen er opzettelijk op aanstuurden te worden 'opgezonden' omdat zij nergens anders heen konden.¹⁵ De RWI was bedoeld voor mensen die in staat waren te werken maar daar, in de ogen van tijdgenoten, te lui voor waren. In staat zijn om te werken was daarom een belangrijke voorwaarde voor opzending. In dat licht wekt de hoge gemiddelde leeftijd, de vele zieken en vrouwen met geestelijke of lichamelijke beperkingen bevreemding. Hierin verschilden zij sterk van de >>

gemiddelde gevangenispopulatie in die tijd, die juist in de kracht van het leven stond.¹⁶ Ongehuwd moederschap kwam regelmatig voor, evenals prostitutie. Opvallend was het grote aantal alleenstaanden, driekwart van de populatie tussen 1886 en 1892. Minimaal een vijfde van de vrouwen was eerder ook voor andere delicten veroordeeld, zoals diefstal of oplichting. Wij nemen aan dat velen in de RWI terecht kwamen omdat zij in tijden van tegenslag, zonder familie om op terug te vallen, niet bij de armenzorg terecht konden. De

Bron: Signalementenregister 1880-1917 Stadsarchief Amsterdam

Sophia N., voor wie de zoon van mevrouw Driessen een plaats in een ziekenverpleeginrichting probeert te vinden.

laatste richtte zich vooral op de ‘oppassende’ armen, een predikaat dat wellicht niet van toepassing was op de RWI-populatie, deviant als zij zich, voor de normen van die tijd, hadden gedragen.¹⁷ Mogelijk speelde ook een rol dat sommige vrouwen de verregaande bemoeienis en het moraliserende regime in de armenzorg en in opvoedingsinstellingen moeilijk te verdragen vonden. In opvoedingsgesticht De Goede Herder, waar sprake was van een spreekverbod gedurende een deel van de dag, heerste mogelijk zelfs een strengere discipline dan in de RWI.¹⁸ Ook het bestaan in oudlieden- en armenhuizen was zwaar gereguleerd. Roken en drinken was vaak verboden, het krijgen van bezoek of de deur uit gaan aan strenge regels onderworpen en er golden vaste tijden voor slapen, werk, eten en godsdienst-oefening.¹⁹ Via de notities in het register komen we meer te weten over de alternatieven die er voor de ‘verpleegden’ waren. Daarmee werpen deze ook licht op het functioneren van de armenzorg in die tijd. Tot slot geven de aantekeningen een inkijkje in de beleving van de RWI-vrouwen zelf, die vrijwel geen documenten hebben achtergelaten. Hun stem klinkt indirect door in de notities van de mensen die

zich over hen ontfermden. Hierbij moeten we uiteraard rekening houden met het doel dat men met het vastleggen van de informatie beoogde (bijvoorbeeld meer geld van het hoofdbestuur van het Genootschap). Daarnaast kunnen de betreffende vrouwen zelf ook zo hun redenen gehad hebben om niet het achterste van hun tong te laten zien.

Ontmoeting tussen twee uiteinden van het sociale spectrum

Terwijl de RWI-vrouwen afkomstig waren uit de onderste lagen van de samenleving bestond het Leidse comité, evenals de andere comités, uit vrouwen uit de hogere standen: echtgenoten en dochters van Leidse notabelen. De eerste voorzitter Elizabeth Oort-de Goeje was getrouwd met Hendricus Oort, dominee en hoogleraar theologie in Leiden. Haar opvolgster Emma Driessen-von Forckenbeck was de echtgenote van Peter Driessen, directeur van de Leidse katoenmaatschappij. Hun minder fortuinlijke seksegenoten helpen lijkt een belangrijke motivatie te zijn geweest. Daarbij bood het hen, die geacht werden hun dagen te vullen met het bestieren van huishouding en kinderen, de gelegenheid maatschappelijk actief te zijn.

De hulp die zij gaven, blijkt vooral praktisch van aard en varieerde van bemiddeling bij het vinden van werk, herstel van contact met familie of echtgenoot, hulp bij onderdak tot het bieden van materiële hulp, meestal in de vorm van goederen.

In 91 gevallen is onduidelijk wat de bemoeienis van het damescomité inhield omdat we alleen mededelingen aantreffen als “gaat terug naar haar man” of “weer met negotie lopen”. Waarschijnlijk heeft in de meeste gevallen wel enig contact plaatsgevonden. In andere gevallen wordt expliciet gezegd dat er heel veel moeite (vaak nog onderstreept) is gedaan. In 136 van de 358 gevallen is sprake geweest van enige vorm van hulp of steun. Zie ook onderstaand overzicht van alle 358 genoteerde gevallen.

Hulp ontvangen	136
Onduidelijk wel/ geen hulp	91
‘Hopeloos’	21
Overig onder andere Rijkskrankzinnigen-inrichting of nog gevangenisstraf	16
Ongewenst /niet nodig	94
Totaal aantal vrouwen	358

Geboden hulp

Minimaal 27 vrouwen (n=136) ontvangen hulp bij het zoeken naar werk, meestal als dienstmeid of werkster, soms als naaister of bleekster en een enkele keer in een fabriek. Martha S. wil werkhuisen zoeken “waarvoor de dames haar behulpzaam zullen zijn omdat zij goede getuigen uit de RWI medeneemt”. Soms kost dat behoorlijk wat inspanning: voor

Johanna S. vormt haar leeftijd (45) een bezwaar voor een betrekking in een weverij. Johanna V. krijgt met moeite een plaats als werkster in het Binnengasthuis in Amsterdam.

In 26 andere gevallen is sprake van (de wens tot) herstel van contact met familie: echtgenoot, kinderen, ouders, broers of zussen, hetzij dankzij, hetzij ondanks de inzet van het damescomité. De man van Derkje B. “nam haar weder op in gevolge van haar belofte nooit meer sterke drank te willen gebruiken”. Ook de man van Maria R. wordt overgehaald zijn vrouw, “die door dronkenschap zijn leven verbitterde”, weer “bij zich te nemen”. In sommige gevallen vinden de dames het geen goed idee als ze terugkeren. Net als Elizabeth P. heeft de echtgenoot van Petronella A., “die haar een vorige keer wel terug wilde vanwege haar grote uitgaanskas”, een slechte invloed op zijn vrouw. Antje B. ontraadt men terug te keren naar haar man vanwege de twisten en vechtpartijen. Zij gaat toch terug omdat zij haar zes andere kinderen niet wil overlaten aan de “minder goede leiding van de vader”. Zij is in de RWI terechtgekomen omdat zij, “in een vlaag van drift over het ellendige leven met haar man”, de woning in brand gestoken heeft en met haar negen weken oude baby is gaan zwerven. “In de inrichting heeft zij zich uitstekend gedragen en ook was zij bijzonder goed voor haar kindje geweest”. Sommige vrouwen willen juist niet naar hun man terug, zoals Jeltje P. wiens 30 jaar oudere man in het Armhuis verblijft.

Ook de relatie met kinderen of ouders is van wisselende kwaliteit. In veertien gevallen kunnen de verpleegden bij een van hun kinderen terecht. Sientje H. “wordt na haar ontslag met vreugde bij getrouwde kinderen te Utrecht verwacht”. De getrouwde zoon van Elizabeth S. zoekt haar geregeld op en wil weer voor haar zorgen. Maar een getrouwde dochter van Henriette O. maakt alles op wat zij bezit, zodat zij vrij snel terug in de RWI is. Sommige kinderen willen niets meer van hun moeder weten. Ouders zijn soms deel van de oplossing maar op andere momenten onderdeel van het probleem. Gerritje D. verzoent zich dankzij het damescomité met haar ouders: “zij was jong en door fabriekswerk in kennis gekomen met een vriend die haar op de verkeerde weg bracht”. Maar Margaretha K. verkiest een instelling als de Goede Herder boven terugkeer naar haar slechte vader, evenals Johanna K. die het niet met haar tweede moeder kan vinden.

Materiële hulp verstrekken de dames in de vorm van kleding: een jack met voering, een “flinke mantel”, een schort of een hemd en broek. Dirkje van A., 62 jaar, ontvangt vanwege haar “gewillig gedrag” en kleine uitgaanskas een boezelaar, Engelina H. zelfs een naaimachine, die zij helaas al vrij snel voor drank verkoopt. De bijna blinde Elizabeth L. krijgt twee brillen en gaat naar het armenhuis: “zij is nu goed geborgen”. De 82-jarige Anna I. krijgt “een mandje negotie”. Soms geeft het comité een bijdrage voor verblijf in een logement of opvanghuis. Margaretha van S., die

met een kruk loopt, krijgt de verlangde schoenen en kousen niet, omdat zij in de RWI genoeg verdient. In totaal is in ongeveer twintig gevallen sprake van materiële hulp.

In 47 gevallen lijkt een armen- of minnehuis, een werkhuis, doorgangshuis, 'reddingshuis', oude-liedenhuis of opvoedingsgesticht zoals de Goede Herder de aangewezen oplossing. Meestal is dit geen eenvoudige opgave. Aaltje W., "een goedig oud besje", kan pas na lang aandringen terecht in het Bestedelingentehuis in Den Haag.²⁰ Jansje de G. bezorgt men "met vereende krachten" een plaats in het Minnehuis. Maar het armenbestuur wil Adriana H. niet aannemen en ook lukt het niet om Maria P. onder te brengen, welke mededeling eindigt met de berustende en veelzeggende opmerking "anders komt zij hier waar zij het goed had maar weer terug". Voor het overige vindt ondersteuning plaats via psychische steun (correspondentie en gesprekken) of door (op verzoek) contact te leggen met geestelijken.

Onverbeterlijk

21 vrouwen komen niet voor hulp in aanmerking, zoals Antonia H. die voor de zeventiende keer in de RWI is en "al meerdere malen voortgeholpen zonder resultaat". Over Cornelia van de B. blijkt de informatie van dominee Oort zo slecht dat er "geen beginnen aan is". Sophia N., een "door dronkenschap totaal verwilderde vrouw" is "een hopeloos geval". Hetzelfde geldt voor Antje K. "brutale vrouw", Maria O. "onverbeterlijk" en Johanna P., al 25 maal tot de RWI veroordeeld. Over Maria K. luidt het oordeel "niets aan te doen... gaat haar vorig leven voortzetten met negotie lopen en drinken". Zestien vrouwen moeten nog gevangenisstraf uitzitten of verdwijnen naar een Rijkskrankzinnigeninrichting.

Geen ondersteuning gewenst

Ruim een kwart van de RWI-vrouwen (94, n=358) weigert ondersteuning of kan zichzelf redden. Sophia B., 66 jaar oud, "zou het beste verzorgd zijn in een inrichting voor ouden van dagen doch wenst dit niet". Opvallend is het aantal vrouwen, 28, dat om in hun levensbehoeften te voorzien met 'negotie', handelswaar, langs de deuren wil gaan. Deze hoeven, een enkele uitzondering daargelaten, geen steun van het comité. Antonia B. bijvoorbeeld "wilde niet voortgeholpen worden, vond de bedoeling van de dames heel vriendelijk, maar verlangde te veel naar haar vrijheid en zou van haar uitgaanskas negotie kopen en haar oude baantje van 'met negotie lopen' weer opvatten".

Daarnaast zijn er 41 (30%, n=136) vrouwen, die zich aanvankelijk ontvankelijk voor hulp tonen, maar er in tweede instantie vandoor gaan. Jacoba P., "die het comité enkele vaste werkdagen heeft bezorgd", vertrekt op dag twee al "met een slechte vriendin heimelijk" naar Den Haag. Elizabeth S. loopt weg uit het armenhuis. Grietje H. komt niet aan in het werkhuis. Adriana S. loopt weg uit het

Signalementskaart van Sophia N. voor wie de zoon van mevrouw Driessen een plaats in een ziekenverpleeginrichting probeert te vinden.

N°. 1110 **SIGNALEMENT.**

1900 **20 Dec**

Naam
Voornaam *Sophia Maria*
Bijnaam

Oud Jaren
Beroep
Geboren te
Wonende te
Langte *1.575*
Voorhoofd
Haar *gros*
Wenkbr.
Oogen *blauw*
Neus
Ooren
Mond
Tanden
Kin
Baard
Aangezicht
Kleur
Handen
Voeten
Spraak
Postuur
Godsd. Bel.
Kleding *blauw*
Siepert
Bijzond. teekenen

Ontslag
10 October 1907
Amsterdam

Opgemaakt door

1118

Bron: Signalementenregister 1880-1917 Stadsarchief Amsterdam

doorgangshuis "zeggende het niet uit te kunnen houden" en Anna van de P. vertrekt uit de Annastichting. Ook Frederika P. wil niet naar de Annastichting omdat "zij vreesde dat men haar diensten zo goed zou kunnen gebruiken en het lang zou duren voor zij verdienen kon".

Maar er zijn vrouwen die heel dankbaar zijn voor de hulp van de leden van het comité zoals Sophia N., die de belangstelling van het damescomité als een onmisbare steun ervaart, wat haar overigens niet belet "in haar oude kwaal terug te vallen". De 72-jaar oude Maria L. doet het beter: zij is "heel gelukkig" in het Minnehuis, net als de 73-jarige Jansje de G. die zeer tevreden is "eindelijk een tehuis te hebben gevonden in het Minnehuis".

Problemen en behoeften van de RWI-vrouwen

Behalve met verslaving kampen de meeste RWI-vrouwen vooral met gebrek aan onderdak, sociaal vangnet en gezondheid, met armoede en een slechte reputatie. In 28 gevallen wordt expliciet verwezen naar ziekte: Anna de H., bekend als "dronken Mie" heeft een ernstige nierziekte. Grietje T. krijgt een doktersattest voor het ziekenhuis, evenals Adriana S. "een zwak vrouwtje". Geertje L. is een "zieke en uitgeleefde" vrouw, Johanna E. een "oud, afgeleefd vrouwtje". Elizabeth J., "een vriendelijk tevreden oud vrouwtje die haast niet meer voort kon, maar zich toch voorstelde naar Amsterdam te gaan en daar haar kostje met naaien te gaan verdienen", toont een opmerkelijke ar-

beidslust voor iemand die een straf uitzit voor luiheid. Zij is niet de enige: Frederike P. is een "geschikte vrouw" die flink werken kan, net als Cornelia C., Jansje S. is "bijna onmisbaar", Alida S. handwerkt keurig en Dina van D. werkt "tot tevredenheid". De 'verpleegden' hebben veel problemen maar luiheid lijkt niet de meest in het oog springende.

Behalve bij de eerdergenoemde Maria P. zijn er meer indicaties dat vrouwen een verblijf in de RWI prefereren boven de voor hen beschikbare alternatieven. Hendrica R. "had het in de inrichting best". Dirkje S. wil met negotie lopen maar "als het niet gaat komt ze met genoeg terug want al werkt zo nog zo hard, zo goed kon ze het nergens krijgen. Alleen eens twee borrels, dan zou haar 'courazie' geven". Hermine V. heeft zichzelf laten opnemen, evenals Johanna de B., die zeer hulpbehoevend is. Wellicht werd het gemeenschapsregime in de RWI als minder benauwend ervaren dan het regime in de opvoedingsgestichten of armenhuizen. Mogelijk ook dat men in de RWI meer van het verdiende geld voor zichzelf kon houden (zie Frederica P. hierboven) dan in andere instellingen het geval was.

Recidive

Al met al zien we, zowel van degenen die geen hulp willen als van degenen die het comité wel begeleidt, een groot aantal terug in de RWI; namelijk in 91 (46%) van de 196 gevallen voor medio 1907. Na 1907 zijn de in-

>>

schrijfregisters van vrouwen, veroordeeld voor bedelen en zwerven, niet openbaar toegankelijk. Dit betekent dat het voor vrouwen die na 1907 vrijkwamen niet te achterhalen is of er sprake is van recidive. De recidive van de vrouwen veroordeeld voor bedelen en zwerven tot 1907 is 51%, die van de voor dronkenschap veroordeelde vrouwen 61% (tot 1934). Deze hoge recidive voor dronkenschap wordt deels veroorzaakt doordat de maximale straf voor dronkenschap op 1 jaar lag, dus twee jaar minder dan die voor bedelen en zwerven. De voor dronkenschap veroordeelde vrouwen vormden echter een minderheid in de populatie van de RWI (32%) en een nog kleiner percentage (20%) in het damesregister tot 1907.

Van de vrouwen die geen hulp wilden of nodig hadden keerde 41% terug in de RWI, van degenen die hulp aanvaardden 43%. De hoogste recidive vinden we bij de zogenaamde 'hopeloze gevallen'; degenen die al heel vaak in de RWI geweest waren of nog hechtenisstraf moesten uitzitten, namelijk ruim 76%.

Conclusies

Het Leidse damescomité startte relatief laat, pas in 1892. Scheiding van de seksen en vrouwelijk toezicht, waar de eerste damescomités voor ijverden, waren al min of meer gemeengoed geworden eind negentiende eeuw.²¹ Ook week de populatie van de RWI in leeftijd en conditie (veel zieken en ouderen) af van de gemiddelde populatie in andere strafinstellingen die meestal in de kracht van hun leven waren. Zo er sprake was van een criminele carrière, hadden de RWI-vrouwen veelal het eind daarvan bereikt. Vandaar dat het Leidse comité zich concentreerde op het bieden van psychische steun en vooral hulp bij praktische zaken: werk, herstel van het contact met familie en onderdak, het laatste vaak in de vorm van tehuizen. De notities in het register bevestigen eerdere veronderstellingen dat de RWI meer als een laatste toevlucht dan als een afschrikmiddel voor luiheid fungeerde.

Dat de 'zorgende macht' ertoe bijdroeg dat vrouwen uit de midden- en hogere klassen meer invloed en een rol in het publieke domein kregen, is overtuigender dan de aanname dat deze macht effectief was in het omlaag brengen van de criminaliteit onder vrouwen, voor zover het deze casus betreft. Veel RWI-vrouwen lijken zich vooral aan deze macht te onttrekken, door hulp te weigeren (94 gevallen), er vandoor te gaan of zich niet aan de afspraken te houden (41 gevallen), in totaal ongeveer 38%. Het hoge percentage recidivisten (43%) onder degenen die zich wel ontvanke-lijk voor hulp hadden betoond, wijst evenmin op een blijvend effect. De vraag is of de voorgespiegelde identiteit van oppassende huisvrouw, dienstmeid of werkster een aantrekkelijke optie was waar de RWI-vrouwen zich mee konden identificeren. Het comité moest roeien met de riemen die in die tijd beschikbaar waren, maar vele vrouwen wilden wellicht niet begeleid worden naar een leven dat

Bron: Erfgoed Leiden en Omstreken

Minnehuis Leiden.

ze juist ontvlucht waren of naar een omgeving waar ze niet welkom waren of die hen benauwde. Waar de dames zich ontfermden over de 'verpleegden' op basis van een identificatie met hen als seksegenoten is het de vraag of dat andersom ook gold. Mogelijk vormde hun uiterst marginale maatschappelijke positie voor vele 'verpleegden' een onoverbrugbare kloof en lag een identificatie met lotgenoten meer voor de hand. De controle en moraliserende bemoeizucht in de armenzorg, als zij daar al welkom waren, stootte veel vrouwen af. Wellicht dat daarom ook zovelen zoals Antonia B. graag met negotie wilden lopen, vrij van bemoeizucht van anderen.

Waarschijnlijker is dat de criminaliteit onder vrouwen daalde door de andere genoemde factoren: het ontstaan van gespecialiseerde vormen van opvang, zoals psychiatrische en verslavingszorg, die zich vooral richtten op vrouwen en de verbetering van de materiële positie van vrouwen.²² Misschien dat daarvoor de 'zorgende macht' later wel succesvol kon zijn. ///

Noten:

- Brabants Historisch Informatiecentrum, toegang 204, 024 Leiden, afdeling Genootschap 1857-1972, inv. nr. 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de Rijkswerkinrichting zijn begeleid door het damescomité, 1892-1918, nummer 1-193.
- Het betrof hier een bijkomende straf (gekoppeld aan de hoofdstraf van een paar dagen tot enkele weken hechtenis) voor een gelimiteerde doelgroep (landlopers, bedelaars, veroordeelden voor openbare dronkenschap en souteneurs). S. Struijk, *De ISD in perspectief, Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk stelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast*, Nijmegen, 2011, pp. 101-116.
- M. Weevers en C.C.J.H. Bijleveld, 'Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet. Vrouwelijke landlopers en bedelaars in de RWI in Leiden 1886-1907', in *Justitiële Verkenningen*, 36 (2010), 61, pp. 44-68.
- H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdad en straf in Nederland*, Utrecht, 1990.
- F. de Haan, 'Niet langer cellulair, nog steeds Elizabeth Fry!' in: B.P.N.M Van Dam. e.a. (red.), *Gevangen vrouwen: over criminaliteit en detentie: Nemesis essays*, Amsterdam, 1995, pp. 58-75.
- Elizabeth Fry zelf was een uitgesproken tegenstander van het cellulair systeem dat het NGZVG hoog in zijn vaandel had staan. Zie o.a. H. Franke, *Twee eeuwen...*, en F. de Haan, 'Niet langer cellulair...' p. 67.
- B. Godfrey, 'A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending', in: R. Gartner en B. Mc-

Carthy (red.), *The Oxford Handbook of Gender, Sex and Crime*, Oxford, 2014, p. 164.

- Behalve de publicaties van Drenth en De Haan is er een ongepubliceerde scriptie van K. van Valkenburg, *Niet boos maar teleurgesteld. Het Amsterdamse Dames-Comité ter Zedelijke Verbetering der Gevangenen 1850-1910*, Universiteit van Amsterdam, 2013. Het Leidse damescomité is eerder (beknopt) beschreven in M. Weevers, "Waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn." Leidse vrouwen en de Rijkswerkinrichting voor vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920", in: *Vijftiendertigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, Leiden, 2013, pp. 93-130.
- A. van Drenth en F. de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in the Netherlands*, Amsterdam, 1999, p. 18.
- F. de Haan, 'Vrouwen-Vereenigingen, Damescomités en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 3, pp. 279-280.
- F. de Haan, 'De zorg voor gevangenen in de 19e eeuw', in *Pro Memorie* 2 (2000), 2, pp. 302-320, p. 305.
- De Haan, 'Vrouwenverenigingen', p. 280.
- Van Drenth en de Haan, *Rise of caring power*, p. 19.
- De Haan, 'Zorg voor gevangenen', p. 317.
- M. Weevers, M. de Koster en C. Bijleveld, 'Swept up from the streets or nowhere else to go? The Journeys of Dutch Female Beggars and Vagrants to the Oegstgeest State Labor Institution in the Late Nineteenth Century', in: *Journal of Social History* 46 (2012), 2, pp. 416-429.
- Franke, *Twee eeuwen gevangen*, p. 395
- Weevers e.a., 'Swept up'
- S. Jansen, *Het Pauperparadijs*, Amsterdam, 2008, pp. 161-162.
- A. van der Woude, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw*, Amsterdam, 2012, p. 383 en J. Dorsman en M. Stavenuiter, *Nooit gehuwd maar niet alleen, Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Hilversum, 1993, pp. 137-148.
- M. Weevers, "Waardoor haar verblijf", p. 118.
- De RWI had een vrouwelijke adjunct-directrice en het toezicht op de slaap- en verblijfszalen was in handen van vrouwelijk personeel.
- L. Zedner, *Women, Crime and Custody in Victorian England*, Oxford, 1991, pp. 6-7.

Marian Weevers (1957) is historica en buiten-promovenda aan de Universiteit Leiden. Haar onderzoek richt zich op de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een Rijkswerkinrichting terecht kwamen wegens een veroordeling voor bedelen en zwerven.

Contact: m.h.a.weevers@hum.leidenuniv.nl

Charlotte Kellogg: België in de ogen van een Amerikaans schrijfster (1916-1921)

In 1916 stond Charlotte Kellogg (1874-1960) in een zijbeuk van de Brusselse kathedraal van Sint-Michiels en Sint-Goedele. De kerk was afgeladen vol. Rond haar waarschijnlijk honderden, maar volgens haar wel duizenden, mannen en vrouwen. Vanaf de kansel hield kardinaal Désiré-Joseph Mercier een preek over de onoverwonnen Belgische koning. In een uithoek van het land voerde hij oorlog tegen Duitsland. Het was 21 juli 1916, de Belgische nationale feestdag, en Brussel stond aan de vooravond van het derde bezettingsjaar. Kellogg schreef hoe ze als een anonieme Amerikaanse vrouw begeistert werd door de kardinaals woorden. Aan het slot van de viering schreeuwde ze "Vive le Roi!" uit volle borst mee.¹

/ Anton Goegebeur /

In 1920 beschreef Kellogg dit moment in *Mercier, the Fighting Cardinal of Belgium*. Het werd haar laatste werk over België en de Eerste Wereldoorlog. In totaal wijdde ze tussen 1916 en 1920 drie boeken en tientallen artikelen aan het land. Het is verwonderlijk dat tot nu toe historici nauwelijks gebruikmaken van haar relaas. Toen Kellogg enkele dagen voor de nationale feestdag in 1916 arriveerde, was zij de enige Amerikaanse vrouw die voor de internationale hulporganisatie Commission for Relief in Belgium tijdens de oorlog naar België mocht.

De Commission werd bij aanvang van de Eerste Wereldoorlog opgericht door de latere Amerikaanse president Herbert Hoover voor voedselbedeling in bezet België. Recent schreef historica Giselle Nath een boek over honger tijdens de oorlog en de rol die de Commission speelde in het bestrijden ervan.² Samen met Lou Hoover, de vrouw van, was Kellogg een van de meest vooraanstaande vrouwelijke leden. Tot de oorlogsverklaring aan Duitsland in april 1917 de Amerikaanse inbreng in de strikt neutrale Commission beëindigde, bleef ze actief. Daarna konden Amerikaanse medewerkers niet meer achter het front naar de bezette gebieden.

In San Francisco richtte Kellogg meteen een eigen organisatie op: de California Committee for Relief in Belgium (of: CCRB). Deze bleef actief tot de eerste maanden na de oorlog. Na het einde van de oorlog in november 1918

maakte Kellogg zich vanuit de CCRB sterk voor de heropleving van de kantindustrie. Op verzoek van de Belgische ambassade trok ze met haar getuigenis door de Verenigde Staten, op zoek naar investeerders voor kantbedrijven in steden als Brugge en Mechelen.

In 1921 scheidden de wegen tussen Kellogg en België. Kort na haar werk over kardinaal Mercier volgde ze haar man naar Polen. Hij had als diplomaat al tijdens de oorlog Brussel voor Warschau ingeruild. In de jaren dertig schreef Kellogg biografieën over de middeleeuwse koningin Jadwiga van Polen (1931) en de Poolse wetenschappers Pierre en Marie Curie (1932).³

Tijdens haar vijf Belgische jaren, van 1916 tot 1921, schreef Kellogg voor gerenommeerde Amerikaanse tijdschriften als *The Atlantic*, *The Saturday Evening Post* en *Women's Magazine*. De Belgische artikelen leidden tot drie boeken waarvan het eerste, *Women of Belgium: Turning Tragedy to Triumph* (1917), gepubliceerd werd tijdens de oorlog. Later volgden *Bobbins of Belgium: A Book of Belgian Lace* (1919) en *Mercier, the Fighting Cardinal of Belgium*.

De rode draad in deze verhalen is de rol van de Verenigde Staten in België. Kelloggs

eerste werk, *Women of Belgium*, was reclame voor de Commission. Met haar werk probeerde ze Amerikanen diep in hun geldbuidels te doen tasten voor het geteisterde België. Al tijdens de oorlog zag Kellogg een belangrijke rol voor de Verenigde Staten weggelegd voor erna, bij het herstel van de kantindustrie. Deze sector, waarin voornamelijk meisjes en vrouwen werkten, was volgens haar al voor de oorlog achterhaald. De werkomstandigheden waren slecht, aan de opleiding schortte heel wat en als cultureel erfgoed verloederde het vak. Kellogg gebruikte de Belgische kantindustrie als een kapstok voor een breder onderwerp: Amerika moest specifiek deze sector – en bij uitbreiding België – de twintigste eeuw binnen loodsen.

Dit artikel vertelt Kelloggs verhaal aan de hand van twee onderzoeksvragen. Kellogg verwierf een bijzondere positie binnen de Commission. In de Verenigde Staten rustte de Commission grotendeels op de schouders van vrouwelijke vrijwilligers. Het ophalen van geld en kleding was *woman's work* volgens Herbert Hoover.⁴ Als enige vrouw mocht Kellogg naar België. Waarom mocht zij gaan waar anderen werden geweerd?

Het artikel gaat dieper in op de rode draad. >>

Charlotte Hoffman Kellogg, 1918.

Kellogg spitste de verhouding tussen de Verenigde Staten en Europa toe op België tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog. Aan de hand van thema's als voedselbedeling, onderwijs en kantindustrie verraadde Kellogg haar visie op een ideale samenleving: wat Amerika kon betekenen voor meisjes in Brugse weverijen, dat kon het ook elders. Uit haar laatste boek blijkt haar katholiek christelijke overtuiging. In een moderne hagiografie van kardinaal Mercier verwerkte ze een ietwat utopisch wereldbeeld. Wat was de rol van Amerika in het naoorlogse België?

Naast haar publicaties heb ik gretig gebruik gemaakt van drie fondsen in het Algemeen Rijksarchief in Brussel. In het fonds 'Archief van oorlog, consulaten en de Belgische ambassade in Noord-Amerika' (1914-1922) vindt men onder meer correspondentie tussen Kellogg en diplomaten en administratie met betrekking tot de CCRB terug. Het tweede fonds, Commission for Relief in Belgium (1914-1918) bevat documenten over de werking van de internationale hulporganisatie. Tot slot is er het fonds Nationaal Werk voor Steun aan Kantwerksters (1914-1920) dat onder meer correspondentie tussen Kellogg en vooraanstaande kantwerkers bevat.

Charlotte van Nebraska

In 1874 werd Charlotte, toen nog Hoffman, geboren in Grand Island als dochter van Zwitserse migranten.⁵ Kellogg behaalde een diploma docent Engels aan de University of California in de havenstad Oakland. Vervolgens werd ze leerkracht en hoofd van de afdeling Engels aan de Anna Head-meisjesschool in het nabijgelegen Berkeley. In 1908, op haar 34ste, veranderde ze van koers. Ze trouwde met hoogleraar biologie van de universiteit van Stanford Vernon Lyman Kellogg (1867-1937) en stopte met werken als leerkracht. Beiden verhuisden naar het nabijgelegen San Francisco. Het bleken achteraf belangrijke beslissingen.

Vernon Kellogg doceerde aan Herbert Hoover, de oprichter van de Commission for Relief in Belgium en latere president van Amerika (1929-1933). Samen met zijn latere vrouw, Lou Henry Hoover, studeerde Hoover geologie. Uit biografieën over Lou Hoover blijkt dat beide stellen bevriend raakten. In de zomer van 1912, twee jaar voor het uitbreken van de oorlog, verbleven de Kelloggs bij de Hoovers in Londen. Volgens Anne Allen, die een biografie over Lou Hoover schreef, kon vooral Kelloggs liefde voor avontuur haar bekoren.⁶

Bij de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog in 1914 richtte Hoover meteen de Commission op. Oorspronkelijk bedoeld om Amerikanen te helpen Europa te verlaten, later om dreigende voedseltekorten in bezette gebieden te vermijden. Uit later briefverkeer tussen Kellogg, haar man en collega's blijkt dat bijna alle eerste vrijwilligers van de Commission uit Hoovers vriendenkring kwamen. Ook Kellogg kreeg een rol. De eerste twee jaar van de oorlog coördineerde ze een lokale afdeling in

Stanford. In 1916 reisde ze als enige vrouw voor de Commission naar België.⁷

Naar België

In het voorwoord van Kelloggs eerste boek, *Women of Belgium*, beantwoordde Herbert Hoover de vraag waarom Amerikaanse vrouwen niet naar België gingen als volgt: "There were plenty of Belgian women available to do the women's work of preparing and distributing food." De roeping van vrouwelijke vrij-

Liefdadigheidsinstelling te Etterbeek (Brussel) met Amerikaanse vlaggen (1915).

willigers lag volgens Hoover elders. Zij moesten in hun eigen buurt geld ophalen voor de hulpverlening. Hoover spaarde de lovende woorden niet. "To finance a nation's relief requiring eighteen million dollars monthly [...] by actual executive labour from early morning till late at night – by giving themselves to the actual manual labour of serving the lowly and helpless; to do it with cheerfulness, sympathy and tenderness, not to hundreds but literally millions, this is woman's work."⁸

Het is een opvallend voorwoord voor een boek waarvan de vrouwelijke auteur wel in België was geweest. Kellogg legde zelf uit waarom ze een uitzondering was. Ze werd naar eigen zeggen geïnspireerd door haar ontmoeting in San Francisco met de Belgische verpleegster Marie Depage. Depage reisde in het voorjaar van 1916 door de Verenigde Staten om steun te vinden voor haar ziekenhuis in de onbezette kustgemeente De Panne. Marie Depage reisde terug aan boord van het gedoemde passagiersschip *Lusitania*, getorpedeerd door een Duitse duikboot. Haar dood motiveerde Kellogg om zelf de oversteek te wagen.¹⁰

Dit verklaart echter niet waarom de Commission Kellogg koos. Tot haar vertrek naar België in juli 1916 leidde Kellogg het Stanford Committee, een van de vele lokale afdelingen van de Commission. Notulen van de Commission tonen dat haar man Vernon Kel-

logg al in oktober 1915 naar België werd gestuurd om de algemene directeur in Brussel tijdelijk te vervangen. Tot dan toe speelde hij louter zijdelings een rol in de hulporganisatie. Voor de Brusselse functie legde hij tijdelijk zijn academisch onderzoek stil. Charlotte Kellogg mocht mee tot Londen. De scheiding was strikt. Enkel mannen bevolkten het bestuur en vertegenwoordigden de Commission in België.

Dat de Commission uiteindelijk toch instemde met Kelloggs vertrek lag aan de afhan-

kelijkheid van de hulporganisatie van vooral Amerikaanse donoren. Dit blijkt uit de boekhouding van de organisatie en uit de opdracht die Kellogg kreeg toen ze na zes maanden terugkeerde. Op Hoovers aangeven schreef en speeche Kellogg over het door honger en oorlog geteisterde België. Een getuigenis uit eerste hand hielp om donoren te overtuigen. Kellogg bleek de geschikte kandidaat. Ze was vertrouwd met de Commission, had als voormalig leerkracht Engels gevoel voor taal en haar man stond op het punt voor een tweede maal naar Brussel te reizen als algemeen directeur van diezelfde Commission. Bovendien, wie beter dan een vrouw om over het werk van Belgische vrouwen en het lot van weerloze Belgen te schrijven?

België

"As the only American woman member of the Commission for Relief I was permitted to enter Belgium in July, 1916", schreef Kellogg in *Women of Belgium*. Via de haven van Rotterdam reisde ze naar het zuiden. Ze was precies op tijd voor het vieren van de Belgische nationale feestdag in de Brusselse kathedraal. In de maanden die volgden bezocht ze net als haar mannelijke collega's plaatsen waar de hulpgoederen van de Commission bezorgd werden: ziekenhuizen, scholen en hulpcentra in Vlaanderen en Wallonië. Tijdens één van haar

tochten werd Kellogg zich bewust van haar geprivilegieerde positie. In *The Fighting Cardinal* schreef ze: "I drove practically the only automobile carrying a woman on the road."⁹

Kellogg was geen typische vertegenwoordiger. Haar collega Francis Wickes beschreef in zijn autobiografie zijn dagtaak. Die bestond uit het garanderen dat voedsel en kleding eerlijk werden verdeeld en uit het verzekeren dat Belgische producten – bestemd voor het buitenland – daadwerkelijk geëxporteerd werden.¹⁰ Zijn inspecties resulteerden in talrijke rapporten, besproken tijdens wekelijkse vergaderingen in het Brusselse hoofdkwartier. Het Rijksarchief in Brussel bulkt van de notulen, maar van Kellogg, hierin niet vermeld, is geen enkel verslag terug te vinden. Haar taak bleek al even buitengewoon als haar aanwezigheid.

Kellogg inspecteerde niet, maar observeerde en schreef over het lot van hulpverleners, vrouwen en kinderen. Haar eerste getuigenissen verschenen in Amerikaanse tijdschriften en op pamfletten die de Commission op benefietavonden uitdeelde. Kellogg schreef over lokale hulporganisaties en vooraanstaande vrouwen die ze ontmoette. In haar publicaties tijdens de oorlog bleven zij anoniem, maar aan de hand van briefverkeer en latere publicaties kunnen we enkelen identificeren. Zo sprak Kellogg met de suffragette en politica Jane Brigode en ontmoette ze Louise Van den Plas, tot aan de oorlog uitgever van het maandblad *Féministe Chrétien*. Brigode en Van den Plas richtten tijdens de oorlog de feministische organisatie l'Union Patriotique des Femmes Belges op.¹¹

Een organisatie in het bijzonder kreeg uitvoerig aandacht in *Women of Belgium*. Les Petites Abeilles (De Kleine Bijen) hadden enkele kantines in hartje Brussel. Daar bereidden ze warme maaltijden voor Brusselse kinderen. Kellogg beschreef bijvoorbeeld een dagelijks ritueel waarin duizend jongeren om een dessert vroegen. "Then began the cries of 'Dessert, Mademoiselle, dessert!' Tired arms carried the 1,662 soup plates to the kitchen, ladled out 1,662 portions of rice, and set them

Klasfoto als dank voor Amerikaanse steun, Ursel, Oost-Vlaanderen

before eager rows. Such a final scraping of spoons, such fascinating play of voice and gesture – then the last crumb eaten, they crowded up to offer sticky hands with 'Merci, Mademoiselle' and 'Au revoir.' The clatter of sables and laughter died away through the courtyard, and the hundreds started back to school."

Kellogg liet weinig aan de verbeelding over. Ze drukte haar lezers met de neus op de feiten. Amerikanen komen zelden voor in haar verhaal. *Women of Belgium* gaat zoals de titel zegt over Belgische vrouwen. Zo sloegen de *Petites Abeilles* haar complimenten in de wind. "Oh, but it is you – it is America that is doing the astonishing thing – we must give ourselves, but you need not. Your gift to us is the finest expression of sympathy the world has known."¹²

Een tweede voorbeeld waarin Kellogg Amerika's inbreng ophemelde was via Ella Whitlock. Zij was de vrouw van de ambassadeur in België en was, naast Kellogg, de enige

Amerikaanse vrouw in België. Zoals uit de volgende scene blijkt, trokken ze regelmatig samen op. "I found out what it meant to be the wife of the United States Minister! Within the court were the hundreds of children – with many more mothers this time – all waiting expectantly, all specially scrubbed, tho no amount of scrubbing could conceal their sad lack of shoes. There were smiles and greetings and little hands stretched out all along the line as we passed."¹³

Na zes maanden keerde Kellogg terug naar de Verenigde Staten. Kort voor haar vertrek, rond Kerstmis 1916, ging ze met haar man op audiëntie bij Désiré-Joseph Mercier, de kardinaal die ze aan het begin van haar tijd in België hoorde preken. Kellogg, zelf katholiek, ontmoette Mercier in het aartsbisschoppelijk paleis in Mechelen. Hoewel er weinig bekend is over de gespreksinhoud moet de kardinaal een diepe indruk hebben gemaakt. In *Mercier, The Fighting Cardinal*, schreef ze: "I then told him how our people, Catholic and non-Catholic, acclaimed him. 'I think I find', he said. 'in this sympathy and friendship of America an evidence of God's approval of a right action'."¹⁴

Waarom Kellogg kort na Kerstmis terugkeerde, vertelt ze niet. Had ze voldoende materiaal verzameld om propaganda te voeren in de Verenigde Staten, of speelde het groeiende wantrouwen tussen het Duitse leger en de Amerikaanse diplomaten een rol? Enkele maanden na haar vertrek verklaarden de Verenigde Staten de oorlog aan Duitsland. Alle Amerikaanse vertegenwoordigers keerden huiswaarts. Vernon Kellogg schreef een opiniestuk in de krant *L'Echo Belge* met de veelzeggende titel 'Conversion d'un Neutre'. Hierin stelt hij dat hij in 1915 als een neutrale pacifist aankwam in België maar dat hij, na maanden te hebben samengewerkt met Duitse officieren de oorlogsverklaring, op 6 april 1917, alleen maar kon toejuichen.¹⁵

Commission for Relief in Belgium

Provinciaal Comité voor Hulp en Voeding

BROOD

Van af 2de April 1916, is het broodrantsoen vastgesteld op 2 l^{tr} 100 gr. per persoon en per week.

De brooden zullen minstens 1050 of 525 grammen moeten wegen.

Daar geen enkele afwijking van gewicht aan de bakkers toegelaten is, wordt het publiek verzocht, in samenwerking met het Comité, te waken, dat het hem afgeleverde brood, het voorgeschreven gewicht hebbe.

Al de klachten daeromtrent, door bewijzen gestaafd, mogen aan het bureau N° 3, LAKENHALLE, gestuurd worden.

HET KOMITEET.

Bureau: Gebroeders BEERLE, Binn. 11, Gent

Comité Provincial de Secours & d'Alimentation

PAIN

A partir du 2 avril 1916, le rationnement est fixé à 2 l^{tr} 100 gr. par personne et par semaine.

Les pains devront peser au moins 1050 ou 525 grammes.

Aucune tolérance n'étant accordée aux boulangers, le public est instamment prié de veiller, de concert avec le Comité, à ce que le pain, qui lui est remis, présente le poids prescrit.

Toutes les réclamations à ce sujet, dûment justifiées, peuvent être adressées au bureau N° 3, Halle aux Draps.

LE COMITE.

Opnieuw 'thuis'

Begin 1917 werd *Women of Belgium* gepubliceerd. De Belgische ambassadeur in Washington, Emile-Ernest de Cartier de Marchienne, beschreef het als een ode aan de Belgische vrouwen die de rol van moeder van de natie met verve op zich namen.¹⁶ Kellogg benadrukte naast het doorzettingsvermogen van de vrouw de onontbeerlijke rol van de Commission. Haar boodschap was duidelijk: zonder Amerikaans geld was het werk van de Belgische vrouwen tevergeefs.

Kellogg voerde niet lang propaganda voor de Commission. Met de oorlogsverklaring eindigde Amerika's aandeel in de hulporganisatie. Kellogg stichtte het California Committee for Relief in Belgium of CCRB. Her en der in Amerika deden voormalige lokale afdelingen van de Commission hetzelfde. Het opgehaalde geld ging niet meer naar een centraal bestuur, maar kwam via het Belgisch consulaat bij zijn einddoel. Het is geen verrassing dat volgens de boekhouding van het CCRB, Les Petites Abeilles en het ziekenhuis van Marie Depage in De Panne liefkoosde bestemmingen waren.

Het CCRB werd geleid door twee vrouwen: Charlotte Kellogg en Ethel Crocker. Vernon Kellogg hield zich grotendeels afzijdig. Hij focuste op hulpverlening voor het eveneens door oorlog geteisterde Polen. Ethel Crocker werd Kelloggs rechterhand. Ze was een oude bekende van het Stanford Committee en verzorgde het dagelijkse bestuur en de administratie. Het project werd gefinancierd door de man van Crocker, tevens eigenaar van de Crocker National Bank.

Kellogg was het uithangbord van de organi-

satie. Ze beperkte zich niet tot Californië, maar doorkruiste voor het CCRB de Verenigde Staten van San Francisco tot Washington. Overall zocht ze steun in lokale theaterzalen. Regionale kranten schreven lovende recensies over haar optredens. "In a torrent of words, and with the simplest and most lofty eloquence Mrs. Kellogg swayed at will the thousand men and women who crowded into the big dining room," aldus de *San Francisco Examiner*.¹⁷ Haar hoogtepunt bereikte Kellogg in het operagebouw van Chicago. Ze sprak drieduizend Amerikanen toe over tuberculose in België. Ze richtte zich tot de vrouwen in de zaal en vroeg hen om minder suikers en vetten te gebruiken in de keuken. Die waren nodig voor de 'jongens' aan het front en de hongerige Belgen.

De CCRB-boekhouding bleef nooit stabiel. In het begin haalde de organisatie maandelijks zo'n tienduizend dollar op. Later was er af en toe een uitschieter tot dertigduizend dollar om dan plotseling weer onder de twintigduizend dollar te zakken. Kortom, de begunstigden in België konden nooit vertrouwen op continue steun van het CCRB. Mede hierover sprak Kellogg op haar rondreis met lokale organisaties in Pennsylvania, Massachusetts en New York. In Kentucky en Tennessee richtte ze zelf twee nieuwe comités op. Kellogg wilde de donaties opnieuw centraliseren, zoals de vroegere Commission het deed. Zo konden, volgens Kellogg, de afdelingen elkaars tekorten beter opvangen.¹⁸

Kellogg schreef over haar plannen aan de Belgische ambassadeur Emile-Ernest de Cartier de Marchienne. Zijn antwoord was kort maar krachtig: "I had a conversation with your husband, and I agree with him that, under present circumstances, it would perhaps be better not to bring it out." Argumenten gaf Vernon Kellogg niet. Waarom hij het plan van zijn vrouw de grond in boorde, blijft onduidelijk onder meer omdat hijzelf op dat moment niet actief was binnen hulpverlening voor België.¹⁹

Ook De Marchienne gaf geen toelichting bij de weigering. Wel blijkt uit zijn briefverkeer dat hij de afdelingen graag tegen elkaar uitspeelde. Hij maakte er een wedstrijd van, zoals volgend citaat aantoont. "California really is becoming the banner state of our cause and is running Massachusetts and Pennsylvania very near in this race of humanitarian sentiments."²⁰ Vermoedelijk zag De Marchienne meer brood in onderlinge competitiedrift dan in een eengemaakte organisatie.

Het vruchteloos lobbyen voor een nationaal comité en het reizen eisten hun tol. De recensies van haar optredens doen anders vermoeden, maar zoals de boekhouding aantoonde, verliep de geldophaling wisselvallig. In juni 1918 schreef Kellogg tijdens één van haar vele treinreizen: "Unfortunately my time and strength get pretty much used up in just the food talks, but in each city I have at least seen some group and tried to start them off. I should be able to stay instead of hurrying ahead always."²¹

Diezelfde maand keerde Kellogg uitgeput terug naar huis. Daar lagen felicitaties van het Belgische koningshuis op haar te wachten, maar ook een juridisch geschil. Een concurrerende organisatie die onder dezelfde naam opereerde, beschuldigde Kellogg van laster en fraude. Ze zou donaties hebben achtergehouden voor eigen gewin. Tot een proces kwam het niet en het CCRB van Kellogg kreeg aanhoudend steun van het Belgisch consulaat. Vlak voor het einde van de oorlog reisde Kellogg naar New York. Daar hield ze nog enkele toespraken en hoorde ze, op 11 november 1918, dat de oorlog beëindigd werd. Ze keerde vrijwel meteen terug naar België.

Wederopbouw

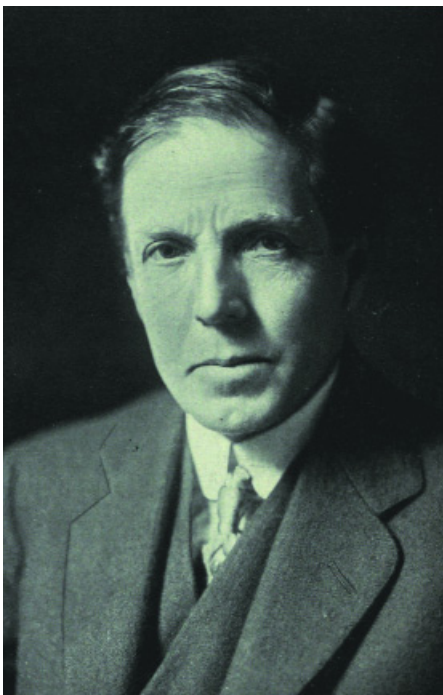
Kellogg en Crocker reisden samen naar België als vertegenwoordigers van het CCRB, dat ook na de oorlog bleef voortbestaan. In Brussel stichtte Kellogg een opvangcentrum voor alleenstaande vrouwen. Daarna trok ze naar het vroegere front in Vlaanderen. Ze onderzocht er de kantindustrie. In 1916, tijdens haar eerste reis, sprak ze al met de vrouwen achter Aide et Protection aux Dentellières, of Hulp en Bescherming aan Kantwerksters. In *Bobbins of Belgium* (1919) beschreef Kellogg de kantnijverheid als een sector die zowel mogelijkheden bood tot emancipatie als tot vrouwenonderdrukking.

Tijdens de bezetting, stelt Kellogg, konden meisjes en vrouwen in de kantsector zich onderscheiden dankzij de Commission. Deze had door het steunen van lokale hulporganisaties impliciet ook vrouwen – die vaak verantwoordelijkheid droegen in deze organisaties – aan een gezaghebbende rol geholpen. Nu de oorlog afgelopen was, hoopte Kellogg dat Amerikaanse inmenging de neergang van de kantindustrie kon keren.

De sector, voornamelijk vrouwelijke arbeiders, kende zijn problemen, en die waren volgens Kellogg ouder dan de oorlog. Zo was er veel kinderarbeid, kregen meisjes nauwelijks opleiding en werden ze onderbetaald. Noch de vakbonden noch de Belgische staat namen het op voor de kantwerksters. Toch zag ze de industrie als een mogelijke hefboom voor vrouwen om een vak te leren en geld te verdienen. Het was aan de Amerikanen, besloot ze, om de werk- en leefomstandigheden te verbeteren.²²

Kellogg schreef net voor de feestdagen Thanksgiving en Kerstmis een serie pamfletten over het belang van Amerika voor de wederopbouw van België. In november en december 1918 haalde mede hierdoor de CCRB veel geld op. Achteraf bleek het een laatste stuip trekking. De oorlog was afgelopen en Amerikanen voelden zich hoe langer hoe minder betrokken. Bovendien wilde de Belgische overheid in 1919 liever investeringen dan ontwikkelingshulp. Gedesillusioneerd vertrok Kellogg in februari 1919 uit België. In een lange brief pende ze haar frustratie neer. "They would, unfortunately see only the ela-

Vernon Lyman Kellogg

Bron: V. Kellogg, *Fighting Starvation in Belgium*, New York, 1918, pp. 166

Archives de la Ville de Bruxelles/Stadsarchief Brussel

Cartoon van vrijheidsbeeld met Belgische vlag (1915)

borate dinners and pearl necklaces, and not see the misery which still exists [...] nor have they yet been where I have spent most of my time, where the suffering is very great.”²³

Op 31 maart 1919 stopte het CCRB definitief. Crocker bleef een weeshuis in Charleroi en een Antwerps ziekenhuis steunen. Hoewel ze kritiek had op het Belgische beleid ging Kellogg campagne voeren voor Amerikaanse investeringen in de kantindustrie. Met *Bobbins of Belgium* in de hand deed ze haar tocht van 1917-1918 over. Enthousiasme in de media was niet te bespeuren. Na de publicatie van *Mercier, The Fighting Cardinal* in 1920 legde Charlotte Kellogg zich toe op Polen. In 1921 reisde Kellogg samen met haar man nog éénmaal terug naar België. Een audiëntie met de koning werd hen zonder reden niet gegund. Voor hun bijzondere verdiensten aan de Belgische staat werden de Kelloggs wel geridderd in de Orde van de Kroon.²⁴

Conclusie: dromen van een betere samenleving

Kellogg verliet België eind 1916 boordevol motivatie en inspiratie. Dat blijkt uit haar publicaties en de energie die ze stak in de CCRB. Vol vuur beschreef ze het patriotisme, doorzettingsvermogen en de solidariteit die ze had waargenomen in de hulpcentra. Drie jaar later, in 1919, sloeg de toon om. In *Bobbins of Belgium* en nog meer in *Mercier, The Fighting Cardinal* bleef er weinig over van de klasseoverschrijdende solidariteit, nationale eenheid en sociale vooruitgang voor vrouwen. Hoe

langer hoe meer leek Kellogg gedesillusioneerd.

Kardinaal Mercier en de katholieke Kerk stonden symbool voor Kelloggs ervaringen tijdens en na de oorlog. Ten tijde van de Duitse bezetting speelde de Kerk volgens haar een verbindende rol. Kardinaal Mercier was volgens Kellogg de stem van de Belgische natie. Dit komt overeen met wat historici, waaronder Sophie de Schaepdrijver in het standaardwerk *De Grote Oorlog*, later over de kardinaal schreven. In haar audiëntie met Mercier, in december 1916, sprak Kellogg over deze opmerkelijke nationale eenheid. De Kerk bracht alle lagen van de bevolking samen in verzet tegen de bezetter. Ze hoopte dat het instituut ook na 1918 het belangrijkste bindmiddel bleef. Maar de Kerk schoot volgens haar te kort. De eenheid die ontstond in het oog met de bezetter bleef na de oorlog niet intact.

In haar werk vergeleek Kellogg vrouwen aanvankelijk met jonge mannen die naar het front trokken. Ze deden wat de maatschappij verwachtte. Vrouwen namen een collectieve moedersrol op en zorgden dat het land geen honger leed. Precies als soldaten in de loopgraven stonden zij schouder aan schouder in de ziekenhuizen en weeshuizen. In haar latere werk komen ideeën over sociale rechten, emancipatie en onderwijs op de voorgrond. De vrouw kon zich via hulpverlening, school en kantnijverheid een nieuwe rol aanmeten. Ze stelde dat Amerikaanse inmenging dit in de hand hielp: met investeringen en indirect door aanwezigheid van Amerikaanse medewerkers van de Commission. In de kantindustrie was er volgens haar sprake van verbetering tijdens de oorlog. Na de Wapenstilstand deed ze er alles aan om de Verenigde Staten en België bij de les te houden. In haar ogen, bleek dat te vergeefs.

Kellogg was nooit concreet over wat de naoorlogse rol van de vrouw kennelijk moest inhouden. Ze sprak met, maar dweepte niet met suffragettes. Haar mening over een thema als vrouwenstemrecht is onbekend. In haar werk rept ze er met geen woord over. Kellogg benadrukte wel het belang van onderwijs en vak-kennis voor vrouwen. Zij moesten bepaalde talenten kunnen ontwikkelen zodat ze voor zichzelf en hun familie konden zorgen. Voor Kellogg lag dit voor de hand in traditioneel vrouwelijke sectoren zoals de kantnijverheid. De steun van machthebbende instanties, zoals de Commission, de Kerk en de Belgische overheid, waren volgens Kellogg onontbeerlijk.

Over vrouwen in de Eerste Wereldoorlog bestaat een rijk gevulde bibliotheek. Kelloggs werk is hiervan een indirecte voorbode. Ze was evenwel geen geschoolde historica. Ze voerde geen erudiet onderzoek, maar deed verslag – en deed dit gekleurd. Toch was ze een van de eerste auteurs *tout court* die vrouwen een hoofdrol gaf in haar werk. De eerste zin in haar eerste werk luidt: “The story of Belgium will never be told.” Het verhaal van België werd na de oorlog ruimschoots verteld. Kellogg vertelde het verhaal van een

voorheen stille groep: vrouwen die soep opschepten, vrouwen in de kantnijverheid en niet te vergeten, vrouwen in internationale hulporganisaties.²⁵ ///

Noten:

- C. Kellogg, *Mercier, The Fighting Cardinal*, New York, 1920, pp. 1-8.
- G. Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*, Brussel, 2013.
- C. Kellogg, *Jadwiga, Poland's Great Queen*, Londen, 1931; C. Kellogg, *Dynamic Duos of Science: Pierre and Marie Curie*, Londen, 1932.
- C. Kellogg, *Women of Belgium: Turning Tragedy to Triumph*, New York, 1917, pp. XII-XIII.
- B.Z. Berson en D.E. Kaplan, *Guide to the Kellogg-Dickie Papers*, New Haven, 2000.
- A.B. Allen, *An Independent Woman: The Life of Lou Henry Hoover*. Westport, 2000, p. 56.
- Algemeen Rijksarchief Brussel (ARB), *Commission for relief in Belgium. en Comité hispano-néerlandais*, T-535, Algemene zaken. Rapport over de organisatie, functionering en de activiteiten van de vertegenwoordigers van de Commission tijdens de oorlog.
- Kellogg, *Women of Belgium*, pp. XII-XIII.
- Kellogg, *Women of Belgium*, pp. 4-5.
- F. Wickes, 'The American Delegate in Belgium', in: G.I. Gay (red.), *Public Relations of the Commission for Relief in Belgium*. Stanford, 1929, pp. 478-492.
- ARB, *Archives de la Guerre, Consulats et l'ambassade de Belgique en Amérique*, nr. T-521, Brief van C. Kellogg aan E. Crocker, 8 september 1917; Ibid. Brief van C. Kellogg aan E.E. De Cartier De Marchienne, 8 mei 1918.
- Kellogg, *Women of Belgium*, pp. 40-41.
- Kellogg, *Women of Belgium*, p. 48.
- Kellogg, *Mercier*, p. 171.
- V. Kellogg, 'Conversion d'un Neutre', in: *L'Echo Belge*, 8 mei 1917.
- ARB, *Archives de la Guerre, Consulats et ...*, nr. T-521, Toespraak van E.E. De Cartier de Marchienne over 'The Daughters of the American Revolution', 15 april 1918.
- Anoniem, 'Mrs. Kellogg voices plea for Belgium', in: *The San Francisco Examiner*, 21 oktober 1917.
- ARB, *Archives de la Guerre, Consulats et ...*, nr. T-521, Maandelijke financiële verslagen van het CCRB met uitzondering van februari 1918 en augustus 1918.
- Ibidem, Brief van E.E. de Cartier de Marchienne aan C. Kellogg, 3 juli 1917.
- Ibidem.
- Ibidem, Brief van C. Kellogg aan E.E. de Cartier de Marchienne, 11 juni 1918.
- C. Kellogg, *Bobbins of Belgium: A Book of Belgian Lace, Lace-Workers, Lace-Schools and Lace-Villages*, New York, 1919, pp. 26-29.
- ARB, *Archives de la Guerre, Consulats et ...*, nr. T-521, Brief van C. Kellogg aan E.E. de Cartier de Marchienne, 7 februari 1919.
- Ibidem, Brief van de Belgische douane aan de Belgische ambassade in Washington D.C., 22 juni 1921.
- Kellogg, *Women of Belgium*, p. 1.

Anton Goegebeur (1990) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven en Universitat Erfurt. Hij deed onderzoek naar Charlotte Kellogg in het kader van zijn opleiding Master in European Studies. Goegebeur werkt momenteel als journalist bij *De Stentor*.

Vergadering, lezing, boekpresentatie en prijsuitreiking op 21 april

Uitnodiging eerste Vlaams-Nederlandse Gendergeschiedenisdag

Hierbij nodigt het bestuur van de VVG u van harte uit voor de eerste Vlaams-Nederlandse Gendergeschiedenisdag op 21 april 2017 in Atria, Amsterdam.

Programma

11.30-13.00 uur	Algemene ledenvergadering VVG met lunch
13.30-15.00 uur	Lezing door Elisabeth Leijnse
15.15-16.15 uur	Uitreiking Johanna Naberprijs
16.15-17.00 uur	Borrel

Voor leden van de VVG is deelname aan de gendergeschiedenisdag gratis. Niet-leden betalen € 5,-. Wilt u zo vriendelijk zijn om u aan te melden bij Atria (pr@atria.nl). Vermeld bij uw aanmelding dat u lid van de VVG bent.

Agenda van de algemene ledenvergadering

1. Opening. Vaststellen van het quorum en vaststellen van de agenda
2. Mededelingen
3. Notulen van de algemene ledenvergadering van 15 april 2016
4. Jaarrede van de voorzitter
5. Verslag van de kascommissie
6. Benoemen van de leden van de kascommissie
7. Financiële verantwoording 2016
8. Goedkeuring begroting 2017
9. Goedkeuring beleidsplan 2017-2022
10. Rooster van aftreden en herbenoemen van de penningmeester en de secretaris
11. Goedkeuring voorstel wijziging statuten (mits vereist quorum aanwezig is)
12. Rondvraag
13. Sluiting

N.B. De stukken ontvangt u per mail

Agenda algemene ledenvergadering

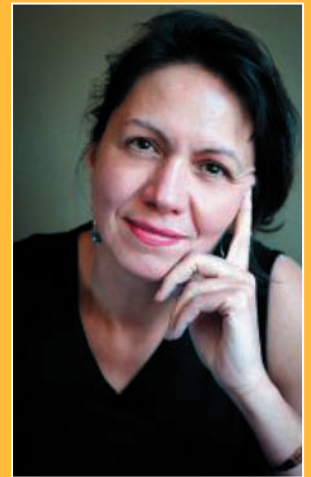
Deze vindt aansluitend plaats als het vereiste quorum, noodzakelijk voor het goedkeuren van de voorgestelde statutenwijziging, niet aanwezig is.

1. Opening
2. Goedkeuring voorstel wijziging statuten
3. Sluiting

Lezing:

'Cécile en Elsa, strijdbare freules' door Elisabeth Leijnse

Het bestuur van de VVG is trots dat Elisabeth Leijnse bereid is gevonden een lezing te geven op de eerste Vlaams-Nederlandse Gendergeschiedenisdag. Zij schreef het veelgeprezen en met prijzen overladen boek *Cécile en Elsa, strijdbare freules*. De jury van de Libris Literatuurprijs 2016 omschrijft het boek als "een uitmuntend geschreven levensgeschiedenis, cultuurgeschiedenis en maatschappijgeschiedenis ineen". Leijnse geeft in het boek "een unieke blik in het intellectuele leven van de tweede helft van de negentiende tot ver in de twintigste eeuw".

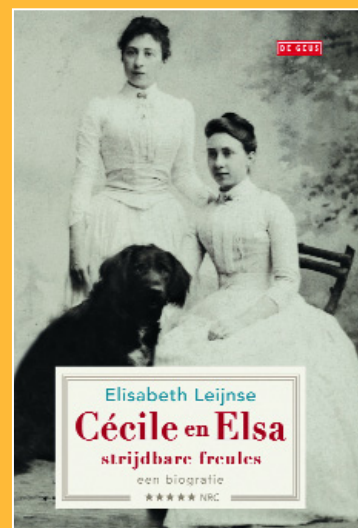
Over Cécile en Elsa

Twee zussen, dochters van het progressieve aristocratengezin De Jong van Beek en Donk, groeien op als freules én als strijdbare vrouwen. Cécile (1866-1944) trouwt met de steenrijke Haagse projectontwikkelaar Adriaan Goekoop. In plaats van ondernemersvrouw wordt ze de schrijfster van de immens succesvolle feministische roman *Hilda van Suylenburg* (1897) en presidente van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (1898). Als de tentoonstelling haar deuren sluit, wordt Cécile

door haar man het huis uit gestuurd.

Elsa (1868-1939) huwt geen geld maar genialiteit: de componist Alphons Diepenbrock. In Amsterdam vestigt ze de eerste privépraktijk voor logopedie. Haar huwelijk houdt stand door haar trouw aan een man die zijn vrouw niet kan beminnen zolang zijn moeder leeft, en die daarna voor verleidingen bezwijkt.

De zusters, in hun jeugd innig verbonden, maken elkaar in het volwassen leven bitter verwijten over hun keuzes.

Jaarrede voorzitter Ledenvergadering VvG 2016

In 1976, nu veertig jaar geleden, kwamen vrouwelijke historici voor het eerst op landelijk niveau bij elkaar om hun krachten te bundelen en vrouwen-geschiedenis op de kaart te zetten. Dat resulteerde in de oprichting van het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis. Het LOV werd later de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en is sinds 2009 de Vereniging voor Gendergeschiedenis, een vereniging waar vrouwen én mannen welkom zijn als lid.

Graag sta ik in dit gedenkwaardige jaar stil bij de werkzaamheden van de VVG in het afgelopen jaar. Behalve de gebruikelijke activiteiten zijn er nieuwe zaken te melden. Ik begin met de reguliere werkzaamheden. Onder leiding van hoofdredacteur Kirsten Zimmerman verschenen ook dit jaar weer drie *Historica's*. De jaarlijkse ledenvergadering van de VVG vond plaats op 17 april 2015 in Amsterdam bij Atria, kenniscentrum voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. Na afloop van de ledenvergadering volgden twee lezingen en de uitreiking van de Johanna Naberprijs. Manon van der Heijden (Universiteit Leiden) verzorgde de eerste presentatie. Het publiek hing aan haar lippen terwijl ze sprak over haar onderzoek naar misdadige vrouwen in de vroegmoderne tijd. Waar tegenwoordig vrouwen verantwoordelijk zijn voor 10 procent van de criminaliteit in Nederland, was dat in de vroegmoderne tijd soms meer dan de helft. Manon van der Heijden sprak over de duizenden vrouwen die voor de rechtbanken kwamen en betoogde dat criminaliteit samenhangt met de publieke rol die vrouwen kunnen vervullen. Daarna volgde een kijkje achter de schermen bij Wikipedia. Deze online encyclopedie kent opvallend weinig lemma's over vrouwen. Dit betreft zowel individuele vrouwen als bijvoorbeeld teksten over de georganiseerde vrouwenbeweging. Ook blijft het aantal vrouwelijke Wikipedia-auteurs ver achter bij mannelijke schrijvers. Om deze achterstand in te lopen heeft de VVG besloten het Wikipedia genderproject te steunen. VVG-bestuurslid Eveline

Rijsbosch is mede namens Atria bij dit project betrokken. Samen met Atria reikte de VVG op 17 april 2015 eveneens de Johanna Naberprijs uit voor de beste MA-scriptie op het terrein van gendergeschiedenis. Ditmaal ging de prijs naar Laura Nys, met een scriptie over emotionele (tegen)praktijken in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes in Brugge (1927-1941).

De VVG kan deze lezingen organiseren dankzij de inzet van bestuursleden en de steun van de leden. De VVG telt nu 192 individuele leden, daarnaast hebben 28 organisaties een abonnement op *Historica*. De contributies en donaties van de leden zorgen ervoor dat de VVG financieel zelfstandig is en dat is een groot goed. Het bestuur onderzoekt of de VVG de ANBI-status kan verwerven. Hiermee wordt het aantrekkelijker een donatie aan de VVG te schenken.

In het afgelopen jaar heeft de VVG ook nieuwe activiteiten gestart. Met onze bescheiden middelen hebben we twee projecten op het gebied van gendergeschiedenis ondersteund. De VVG hoort tot de eerste drie organisaties die een nieuw project van Els Kloek steunen. Na haar zeer succesvolle publicatie *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* gaat Kloek, lid van de Raad van Aanbeveling van de VVG, een boek maken met biografische portretten van vrouwen in de twintigste eeuw. De VVG heeft Willemijn Posthumus-van der Goot evenals Carolina Eitje geadopteerd. Verder heeft de VVG een donatie verstrekt om de publicatie *101 vrouwen en de oorlog* mogelijk te maken. Dit boek is een eerbetoon aan Marjan Schwegman, vertrekkend NIOD-directeur en lid van de Raad van Aanbeveling van de VVG. Leden van de VVG hebben zo deze publicaties mede mogelijk gemaakt. Dit is overigens geen aanmoediging om nieuwe aanvragen voor financiële steun in te dienen. Het bestuur ziet deze donaties als een uitzonderlijke geste. Voorts heeft de secretaris van het VVG-bestuur, Ellen Boonstra, een georganiseerde bezichtiging van de tentoonstelling *Geisha* in het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden georganiseerd. Dit is voor de eerste keer en bij wijze van experiment gebeurd. De excursie werd op prijs gesteld en sluit aan bij de wens van een aantal leden om meer activiteiten te organiseren.

Voor een organisatie die op vrijwillige bestuursleden drijft, is het geen geringe opgave om al deze activiteiten uit te voeren. Helaas lukt niet altijd alles wat we zouden willen. Zo profiteren we minder van de samenwerking met de International Federation for Research in Women's History (IFRWH) dan we zouden willen.

Tenslotte hebben we door middel van een enquête de leden gevraagd wat ze van de VVG vinden en wat ze van de vereniging verwachten. De vragenlijst is door maar liefst 43% van de leden ingevuld. Het is verheugend te constateren dat leden zich verbonden voelen met de vereniging en vaak al lang lid zijn. De leden verwachten uiteenlopende dingen van de VVG: van de publicatie van *Historica* tot het organiseren van inhoudelijke bijeenkomsten zoals lezingen en symposia. Het ver-

sturen van berichten via email wordt zeer op prijs gesteld. Daarnaast verwachten de leden dat de VVG ontwikkelingen op het terrein van gendergeschiedenis volgt en het vakgebied op de kaart zet, eventueel in samenwerking met andere partijen. Een van de dingen die hoog op de verlanglijst staan, is de digitalisering van oude *Historica's*. Ook het bestuur wil hier graag meer werk van maken. Maar aan digitalisering blijven nogal wat haken en ogen te zitten, waaronder juridische lastigheden. Met de bevindingen uit de enquête gaan we als bestuur graag aan de slag. We hopen dat de leden ons daarbij in het komende jaar ook blijven steunen.

Rest mij mijn medebestuursleden hartelijk te bedanken voor hun grote inzet: penningmeester Els Flour, secretaris Ellen Boonstra, hoofdredacteur van *Historica* Kirsten Zimmerman en bestuursleden Evelien Rijsbosch en Greetje Bijl.

Margit van der Steen, Voorzitter VVG
Amsterdam, 15 april 2016

Comité van Aanbeveling VvG

prof. dr. Mieke Aerts
(Universiteit van Amsterdam)

prof. dr. Josine Blok
(Universiteit Utrecht)

prof. dr. Mineke Bosch
(Universiteit Groningen)

prof. dr. Gita Deneckere
(Universiteit Gent)

drs. Irene Gerrits
(Nationaal Archief)

prof. dr. Maria Grever
(Erasmus Universiteit / KNAW)

prof. dr. Thérèse de Hemptinne
(Universiteit Gent)

dr. Els Kloek
(zelfstandig)

prof. dr. Susan Legêne
(VU/voorzitter KNHG)

prof. dr. Geertje Mak
(Universiteit van Amsterdam / Radboud Universiteit)

prof. dr. Machteld de Metsenaere
(Vrije Universiteit Brussel)

prof. dr. Leen van Molle
(Katholieke Universiteit Leuven)

prof. dr. Marlou Schrover
(Universiteit Leiden)

prof. dr. Marjan Schwegman
(oud directeur NIOD)

prof. dr. Henk de Smaele
(Universiteit van Antwerpen)

prof. dr. Kaat Wils
(Katholieke Universiteit Leuven)

De nieuwe folder van de VvG

Notulen algemene ledenvergadering 2016

15 april 2016

Atria Amsterdam

Aanwezig: Margit van der Steen (voorzitter), Diana v/d Berg, Ellen Boonstra-de Jong (secretaris en verslag), Greetje Bijl (bestuurslid en redactielid *Historica*), Marjet Douze, Barbara Eelman, Myriam Everard, Els Flour (penningmeester), Lonneke Geerlings (waarnemend hoofdredacteur *Historica*), Maggy Groenewald, Liesbeth Hesselink, Ulla Jansz, Annemarie Kloosterman, Tina Hammer-Stroeve, Seran de Leede, Ellen Marrenga, Zonneke Matthee, Evelien Rijsbosch (bestuurslid), Ans Veltman

Afwezig met kennisgeving: Mineke Bosch, Jetty Boerma, Matanja Schwenke, Kirsten Zimmerman

Opening en welkom

De voorzitter opent de vergadering en heet de leden van harte welkom.

Vaststellen van de agenda

Aan de agenda worden de onderwerpen PR en de website toegevoegd.

Notulen van de Algemene Ledenvergadering 2015

De zin onder het kopje financiën: De kascommissie geeft aanen doet de aanbeveling om het eigen vermogen te gebruiken om de tegenvallende contributiegelden (door het teruglopend aantal leden) op te vangen, wordt gewijzigd in: De kascommissie geeft aan.....en adviseert om actie te ondernemen om het verloop onder het aantal leden tot staan te brengen en hiervoor de reserves aan te spreken.

De notulen van de algemene ledenvergadering van 2015 worden vervolgens goedgekeurd en vastgesteld.

Samenstelling bestuur

Lonneke Geerlings stelt zich voor en wordt bij acclamatie benoemd als bestuurslid. Zij vervangt tijdelijk Kirsten Zimmerman als hoofdredacteur van *Historica*.

Het bestuur heeft een rooster van aftreden gemaakt. De leden stemmen ermee in dat bestuursleden voortaan voor vier jaren worden benoemd met de mogelijkheid om daarna herkozen te worden.

Historica

Dit agendapunt wordt niet besproken vanwege tijdgebrek.

Financiën

De resultatenrekening 2015, de balans en de begroting 2016 worden besproken. De penningmeester geeft de volgende toelichting bij de resultatenrekening:

– Er is minder opbrengst dan begroot vanwege tegenvallende contributiegelden en tegenvallende verkoop van *Historica*. Het tekort van € 1000,- wordt gedekt uit de reserves (balans).

De leden van de kascommissie hebben de financiële stukken gecontroleerd en verzoeken het bestuur kwijting te verlenen. De leden van de kascommissie complimenteren de penningmeester met het aanleveren van de overzichtelijke financiële stukken. Zij verzoeken de volgende punten in overweging te nemen:

– Zorg ervoor dat de inkomsten niet verder teruglopen. Zet daarom gelden in uit de reserves voor PR activiteiten en het vernieuwen van de website met als doel om nieuwe leden te werven.

– Mail/stuur voortaan de financiële stukken, voortgaand aan de algemene ledenvergadering, naar de leden.

De begroting 2016

De penningmeester geeft de volgende toelichting:

– De begroting van 2016 is realistischer dan de vorige jaren. Er wordt in deze begroting rekening gehouden met de tegenvallende opbrengst uit contributiegelden en de losse verkoop van *Historica*. Het aantal opzeggingen overtreft namelijk nog steeds het aantal nieuwe aanmeldingen.

– Er is een lager bedrag begroot voor publiciteit. De benodigde gelden daarvoor worden voorlopig betrokken uit de reserves.

De begroting wordt goedgekeurd en vastgesteld.

Marjet Douze treedt terug als lid van de kascommissie. Diana v/d Berg neemt haar plaats in en vormt samen met Zonneke Matthee de kascommissie.

Verslag werkgroep Herstory-Wikipedia

Evelien Rijsbosch vertelt dat er woensdag weer een workshop wordt gehouden in Atria, die voortborduurde op de tentoonstelling. Er komen meer schrijfsessies aan. Er wordt geprobeerd om het onderwerp op te nemen in het curriculum van studenten.

PR activiteiten en de website

Naar aanleiding van de notulen van de algemene ledenvergadering van 2015 wordt gevraagd hoever het bestuur gevorderd is met de vernieuwing van de website en de uitvoering van het PR-plan. De voorzitter vertelt dat het vernieuwen van de

website een belangrijk punt van aandacht is voor het bestuur. Er zitten echter nogal wat haken en ogen aan deze operatie. Niet alleen is er binnen het bestuur te weinig know how om een programma van eisen te formuleren (op technisch gebied) voor een nieuwe website, er zijn ook obstakels bij het digitaliseren van *Historica* (beeldrecht en auteursrechten). Op de vraag waarom er zoveel gedateerde informatie op de huidige website staat, vertelt de penningmeester dat het content management systeem zodanig verouderd is dat het (bijna) onmogelijk is deze stukken te verwijderen. Daarnaast kost het heel veel tijd om nieuwe informatie te plaatsen.

De leden willen graag dat de website van de vereniging levendiger en eigentijdser wordt. En is het misschien een optie om artikelen bijvoorbeeld via *Blendl* of een universiteit digitaal aan te bieden. Tevens willen de leden meer betrokken worden bij de ontwikkeling van de nieuwe website. Daarvoor melden zich aan: Marjet Douze, Barbara Eelman, Seran de Leede en Zonneke Matthee. De voorzitter zegt toe om in mei een extra bestuursvergadering te beleggen waarin deze onderwerpen aan de orde komen.

Rondvraag en sluiting

Ans Veltman-van den Bos vraagt of er leden zijn die iets willen schrijven voor de digitale nieuwsbrief Petronella Moens. De secretaris zegt toe het verzoek via de mail onder de leden te verspreiden. Marjet Douze vraagt om niet alleen de financiële stukken, maar ook de vergaderstukken via de mail onder de aandacht van de leden te brengen en op de website te plaatsen. Dat wordt toegezegd. Myriam Everard vertelt dat binnenkort de bijzonder hoogleraar (Wilhelmina Drucker leerstoel) wordt benoemd.

De voorzitter memoreert dat veertig jaar geleden de eerste stappen werden genomen om de VvG op te richten.

Voorafgaand aan de algemene ledenvergadering bekijken leden en belangstellenden de tentoonstelling 'Omdat ik iets te zeggen had' – Nederlandse schrijfsters uit de negentiende eeuw. Suzan van Dijk leidt de tentoonstelling in. Na de algemene ledenvergadering houdt Marita Mathijssen een lezing met de titel: 'Het zwaard in een fluwelen schede: De omfloerste scherpte van de vrouwelijke pen in de eerste helft van de negentiende eeuw.' Vervolgens wordt de winnaar van de Johanna Naberprijs 2016 bekend gemaakt. Maite Karssenbergt wint de prijs met haar scriptie *Een onweerstaanbaar dubbelleven. De ontwikkeling van Geertruida Kapteyn-Muysken als intellectueel in Londen 1880-1900*. De middag wordt afgesloten met de uitreiking van het eerste exemplaar van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*.

De rol van Catharina Belgica van Oranje-Nassau, Amalia van Nassau-Hessen-Kassel en Sophie Hedwig van Nassau-Diez in de Dertigjarige Oorlog

Nassau-vrouwen als oorlogsvorstinnen in de vroegmoderne tijd

In het machtsvacuüm van de Dertigjarige Oorlog slaagden drie Nassau-vorstinnen erin zelfstandig een prominente politieke rol als oorlogsvorstin te spelen. Zij maakten naam als regent en bestuurder en verwierven daarbij politiek aanzien bij hun tijdgenoten.

/ Matty Klatter /

Tegenwoordig staan vrouwen die een belangrijke rol speelden in de geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog in de belangstelling: getuige onder meer Els Kloeks publicatie 'Kenau en Magdalena, Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog'¹ en de speelfilm *Kenau* uit 2014. Deze vrouwen ontleen hun bekendheid vooral aan hun moed om mee te vechten of te onderhandelen met de vijand.

'Oorlog' als thema voor historisch onderzoek is ook wat betreft de vroegmoderne tijd vooral 'mannengeschiedenis' en er is maar nauwelijks aandacht voor de rol van vrouwen. Dat geldt zeker voor enkele opmerkelijke Nassau-vorstinnen die leefden in een tijd van religieuze opstanden en godsdienstoorlogen in Europa, de Tachtig- (1568-1648) en de Dertigjarige Oorlog (1618-1648).

Uit studies van onder meer historici Katrin Keller, Clarissa Campbell-Orr, Nadine Akkerman en Birgit Nouben naar de positie van vrouwen aan diverse vroegmoderne Europese hoven blijkt dat deze erin slaagden de weg naar de politieke invloed en macht te vinden en dat vooral vorstelijke echtgenotes een niet te onderschatten factor vormden in de politieke krachtsverhoudingen. Zij tonen aan dat ze prominent figureerden in diplomatieke netwerken, contacten onderhielden met Europese vorstenhuizen en actief waren in de dynastieke huwelijkspolitiek. Weduwen/regentessen overstegen deze rol nog omdat ze openlijker te werk konden gaan.²

Hoewel vrouwen uit het Huis Nassau een opmerkelijke rol hebben gespeeld in de Dertigjarige oorlog is hen in de historiografie slechts een marginale rol toebedeeld. Het leven van Catherina Belgica van Oranje-Nassau (1578-1648), haar dochter Amalia Elisabeth van Hanau-Hessen-Kassel (1602-1651) en So-

phie Hedwig van Nassau-Diez (1592-1642) heeft echter grotendeels in het teken gestaan van de Dertigjarige Oorlog.³

Catharina Belgica van Oranje-Nassau, prinses van Oranje, gravin van Nassau (1578-1648)

Catharina was de derde dochter uit het huwelijk van Willem van Oranje (1533-1584) met Charlotte de Bourbon. Haar leven heeft grotendeels in het teken gestaan van de Tachtigjarige- en de Dertigjarige Oorlog en van de bevordering van het protestantisme. Geboren in Antwerpen in 1578 was Catharina's doop al onderwerp van politiek-religieuze controverse. Haar ouders lieten haar protestants dopen – Willem van Oranje was sinds 1573 calvinist en nu er sinds 1578 vrijheid van godsdienst in Antwerpen was, wensten hij en zijn vrouw daarvan gebruik te maken. Om de Staten van de gewesten aan zich te binden, nodigde de

prins hen uit als doopgetuigen op te treden. De meerderheid van de gewesten, waaronder Holland en Brabant, hadden geen bezwaar. Een aantal andere gewesten daarentegen, zoals Henegouwen en Artois, weigerden de in hun ogen 'ketterse' plechtigheid bij te wonen. De meerderheid besliste en aan de naam Catharina werd 'Belgica' toegevoegd, een verwijzing naar de politieke doelstelling van haar vader: de eenheid van alle Nederlandse gewesten, destijds ook wel 'Belgica' genoemd.⁴ Catharina was vier jaar oud toen haar moeder stierf; twee jaar later werd haar vader vermoord. Haar peettante Catharina van Schwarzburg nam Catharina Belgica onder haar hoede en gaf Catharina een calvinistische opvoeding.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Catharina Belgica werd uitgehuwelijkt aan een vooraanstaand calvinist, graaf Filips Lodewijk II van Hanau-Münzenberg (1576-1612). Huwelijkspolitiek was in de vroegmoderne tijd de aangewezen weg om zich van de juiste alli- >>

Catharina Belgica in 1617 door Jan Antonisz van Ravesteyn

Bron: Wikimedia Commons

Bron: Wikimedia Commons

Catharina Belgica, Prinses van Oranje Nassau (op latere leeftijd).

anties te voorzien en vrouwen vormden daarin het knooppunt. Waar eerdere Nassau-huwelijken vooral ten doel hadden om aanzien en rijkdom van het Huis te vergroten, beoogde Catharina's huwelijk het verstevigen van de onderlinge band tussen de leidende calvinisten in hun strijd tegen de katholieke Habsburgers. Filips Lodewijk II was aanvoerder van het Wetterauer Rijksgravencollege, een verbond van protestantse adel in het Duitse Rijk waar ook de Nassaus deel van uitmaakten. Hun huwelijk versterkte daarmee de dynastieke continuïteit en de positie van het protestantse machtsblok in Europa in een tijd van dreigende opstand en oorlog.

Catharina Belgica vestigde zich met haar man in de residentie Hanau en kreeg tien kinderen, waaronder dochter Amalia Elisabeth (1602-1651) en de beoogde opvolger Filips Maurits (1605-1638). Catharina en Filips Lodewijk zetten zich in voor de economische ontwikkeling van het graafschap. Hiervoor beschikten ze over een uitgebreid netwerk van contacten met Duitse vorsten, Nassause familieleden, calvinistische geestverwanten en de Wetterauer-graven. Van hun hof maakten zij een toevluchtsoord voor vluchtelingen die om hun geloof werden vervolgd, zoals hugenoten die door katholieke of lutherse stadsbesturen niet werden gedoogd. Calvinisten uit het nabijgelegen Frankfurt werden door hen uitgenodigd hun kerkdiensten in Hanau te houden. Met Nederlandse protestanten en Franse hugenoten sloten zij een verdrag waarin vrijheid van godsdienst en gebruik van eigen taal werden gegarandeerd.

Na het overlijden van haar echtgenoot in 1612 heeft Catharina een vooraanstaande en actieve rol gespeeld in de Dertigjarige Oorlog die in 1618 uitbrak. Na zijn dood bestuurde ze het graafschap als regent voor haar minderjarige zoon Filips Maurits. Dat stelde haar in staat zelfstandig politieke macht uit te oefenen en contacten en politieke connecties aan te kno-

pen met andere vorsten en geestverwanten. Daarbij garandeerde ze protestantse vluchtelingen in Hanau vrijheid van godsdienst en burgerrechten en bleef ze onverminderd streven naar erkenning van het calvinisme. In de aanloop naar de Dertigjarige Oorlog bracht Catharina rond 1615 Hanau in staat van verdediging. Hanau was inmiddels aangevallen door Habsburgse troepen en dus oorlogsgebied geworden. Dat Catharina zich krachtig verweerde tegen aanvallen van de keurvorst van Mainz in haar gebied blijkt onder meer uit haar brief aan de keurvorst van 27 januari 1617 waarin ze hem verzoekt het in bezit genomen land terug te geven en de overvallers te straffen.⁵ Voor de Duitse koning Ferdinand II (1578-1637) die in 1618 op weg was naar Frankfurt om tot keizer te worden gekroond saboteerde ze de doortocht langs haar gebied door de stadspoorten van Hanau voor hem gesloten te houden.⁶ Na de daaropvolgende bezetting en plundering van Hanau door de keizerlijke troepen vluchtte Catharina met haar kinderen naar Den Haag. Terug in Hanau in 1620 richtte ze zich per brief tot het stadsbestuur van Leiden, waar ze tijdens haar verblijf in de Nederlanden gastvrij was ontvangen, met een verzoek om financiële steun voor de protestantse vluchtelingenkerken in Hanau.⁷

Catharina zette de strijd actief voort en knoopte daartoe onder meer diplomatieke betrekkingen aan met de Engelse koning James I. Met koning Gustaf Adolf II (1594-1632) van Zweden sloot ze een bondgenootschap en wist ze een goede persoonlijke verstandhouding tot stand te brengen. Deze Zweedse koning was de belangrijkste verdediger van het protestantisme en werd beschouwd als de held van de Dertigjarige Oorlog. Als Catharina's bondgenoot in de strijd tegen de Habsburgers en de verdediging van het protestantisme werkte ze nauw met hem samen. Haar in 1629 gevangengenomen zoon Filips Maurits werd eind 1631 door de Zweedse koning bevrijd en op 25 november 1631 hield hij zijn intocht in Hanau. In januari 1632 voerde Catharina persoonlijk de onderhandelingen met de Zweedse vorst. Ze toonde zich daarbij een goed diplomaat en slaagde erin de op de keurvorst van Mainz veroverde gebieden definitief voor Hanau te verwerven ten behoeve van haar zoon. De goede relatie tussen Catharina en de Zweedse koning bleek ook op persoonlijk vlak. Zo woonde hij de doopplechtigheid bij van haar kleinzoon Filips Lodewijk III (1632-1641) waarbij Gustaf Adolf optrad als peetvader van de toekomstige graaf van Hanau. De steun van de Zweedse koning en hun goede persoonlijke betrekkingen ondersteunden de politieke rol en betekenis van Catharina Belgica ten tijde van de Dertigjarige Oorlog. Ze streefde naar politieke samenwerking met andere vorsten, verwierf gezag op persoonlijke titel, ging bondgenootschappen aan en voerde zelfstandig politieke onderhandelingen. Hieruit blijkt niet alleen het politieke gezag dat ze verwierf bij andere vorsten, maar ook dat ze zich in politiek opzicht wist te handhaven.

Na een aantal succesvolle veldtochten en overwinningen op Duitse bodem sneuvelde Gustaf Adolf in november 1632. De band met Zweden is van grote betekenis geweest voor de afloop van de Dertigjarige Oorlog; daaraan hebben zowel Catharina als haar dochter Amalia Elisabeth een belangrijke bijdrage geleverd. Ook na de dood van de Zweedse koning bleef Catharina onverminderd haar graafschap tegen de keizerlijke troepen verdedigen en de band met Zweden in stand houden, daarbij gesteund door haar dochter Amalia Elisabeth. Nadat Hanau in 1635 opnieuw was ingenomen door de keizerlijke troepen nam Catharina voorgoed de wijk naar Den Haag, waar zij aan het stadhouderlijk hof van haar broer Frederik Hendrik haar laatste levensjaren in ballingschap doorbracht. Catharina Belgica overleed op 12 april 1648, enkele maanden voordat de Vrede van Münster werd getekend. Ze is de enige dochter van Willem van Oranje die werd bijgezet in de grafkelder in de Nieuwe Kerk in Delft.

Het leven van Catharina Belgica stond voor een belangrijk deel in het teken van de Dertigjarige Oorlog en van de verdediging van het protestantisme. Vanuit haar hof in Hanau bestuurde ze het graafschap na de dood van haar man die ze meer dan 35 jaar overleefde. Als regentes vervulde ze een politieke rol van betekenis en had ze een belangrijk aandeel in het landsbestuur van Hanau. Ze stond bekend om haar toewijding aan de Nassau-dynastie en aan de calvinistische zaak. In haar brieven komt ze naar voren als een zelfbewuste en vastberaden vrouw. De goede persoonlijke verhoudingen tussen Catharina en de Zweedse koning Gustaf Adolf als bondgenoten in hun gezamenlijke strijd tegen de Habsburgers ondersteunden haar politieke betekenis en de goede naam die ze daarbij had verworven.

Amalia Elisabeth van Nassau, gravin van Hanau, landgravin van Hessen-Kassel (1602-1651)

Veel meer roem dan haar moeder wist haar dochter Amalia Elisabeth in de Dertigjarige Oorlog te vergaren. Als landgravin-regentes van Hessen-Kassel was zij jarenlang een van de "notoirste, energiekste en minst scrupuleuze bondgenoten van Richelieu bij zijn politiek ten opzichte van het Duitse Rijk", aldus J.J. Poelhekke in zijn biografie over stadhouder Frederik Hendrik.⁸ Deze kleindochter van Willem van Oranje was sinds 1619 getrouwd met prins Wilhelm V (1602-1637) graaf van Hessen-Kassel, die generaal was in het leger van bondgenoot Lodewijk XIII van Frankrijk. Amalia Elisabeth steunde het bondgenootschap van haar moeder Catharina Belgica met koning Gustaaf Adolf van Zweden en was in 1632 aanwezig in Hanau bij de onderhandelingen met de Zweedse koning. Ze wist haar echtgenoot te winnen voor steun aan Hanau en zette ook na het vertrek van haar moeder naar Den Haag in 1635 haar politieke lijn en de goede relatie met Zweden voort.

Bron: Wikimedia Commons

Amalia Elisabeth von Hanau-Münzenberg, landgravin van Hessen-Kassel als jonge vrouw. Portret van Christian Gottlieb Geysler.

Na het overlijden van haar man nam Amalia de regering waar als regentes voor haar minderjarige zoon en voerde ze tot 1650 de regering van Hessen-Kassel. Bij haar aantreden bevond het graafschap zich in een moeilijke positie en was het bijna volledig geïsoleerd door de nederlagen die haar man had geleden. Bovendien had hij zich door onhandige manoeuvres de woede van de Habsburgse keizer op de hals gehaald en was hij tot 'rijksvijand' verklaard. Zo kon vorst Georg II van de naburige deelstaat Hessen-Darmstadt met steun van de keizer zich meester maken van het Hessen-Kassel gebied Neder-Hessen en ook de stad Marburg veroveren. Bovendien had bondgenoot Frankrijk zijn steun aan Hessen-Kassel ingetrokken. Geïsoleerd door de vroegere bondgenoten voerde Amalia na de dood van haar man de strijd als onafhankelijke partij verder en toonde zich daarbij een krachtig politiek leider. Als belangrijkste doel stelde ze de vroegere positie van Hessen-Kassel in het Duitse Rijk te herstellen en de gelijkberechtiging van het calvinisme aan het lutheranisme en andere door het verdrag van Augsburg erkende religies te verkrijgen. Haar eerste wapenfeit was het door vorst Georg II van Hessen-Darmstadt betwiste voogdijschap van haar negenjarige zoon en troonopvolger te consolideren en zich tot regentes van het graafschap Hessen-Kassel te laten benoemen. Daarop liet ze haar zoon door het leger officieel als krijgsheer erkennen en in het hele land huldigen. Vervolgens wist ze Marburg te heroveren. Ook startte ze nieuwe en succesvolle onderhandelingen met Zweden en Frankrijk: bij het in 1639 gesloten verdrag van Dorsten werd Amalia door beide landen als vorstin van een gelijkberechtigende mogendheid erkend. En haar persoonlijke onderhandelingen met de keizer maakten zoveel indruk op haar omgeving dat er met de nodige verbazing én spot over ge-

sproken werd hoe een klein vorstendom keizer en Rijk over oorlog en vrede de wet wist voor te schrijven.

In 1645 sloot 'La Landgravine' zoals Amalia Elisabeth inmiddels werd genoemd zich aan bij de vredesonderhandelingen die in 1648 zouden resulteren in de Vrede van Westfalen. Ze nam actief deel en heeft haar invloed met veel succes laten gelden. Ze toonde zich daarbij een goed en behendig politica door als regentes-vorstin van een betrekkelijk klein vorstendom in feite als vierde oorlogvoerende macht op te treden en samen met Zweden en Frankrijk van de Duitse keizer vrede af te dwingen. Ze slaagde erin Marburg definitief voor Hessen-Kassel terug te winnen, alsmede de vorstendommen Hersfeld en Schaumburg. Hierdoor bleef de zelfstandigheid van het graafschap Hessen-Kassel behouden.

Maar Amalia's grootste verdienste en belangrijkste bijdrage aan de Westfaalse Vrede was dat ze godsdienstvrijheid en de gelijkberechtiging van het calvinisme aan andere protestantse religies met succes op de agenda zette. Aan haar is het te danken dat het calvinisme voortaan gelijkgesteld werd aan de lutherse en overige protestantse religies die bij het Verdrag van Augsburg waren erkend. De Beierse veldmaarschalk Gronsfeld schreef over haar: "Amalia habe sich dadurch, das sie ihrer bisher im deutschen Reiche verworfenen Religion Duldung und Achtung verschafft, unsterblichen Ruhm erworben: jetzt habe sie die Wagschale des Friedens in ihren Händen."⁹ Haar invloed nam daardoor beduidend toe, zodat leidende politici als Condé, Turenne, de Zweedse rijkskanselier Axel Oxenstierna en hertog Bernard van Saksen-Weimar waarde aan haar oordeel hechtten en rekening met haar hielden. De Duitse historicus Karl Bernhardt kenschetst haar als een van de invloedrijkste vorsten van haar tijd. Volgens hem is het in belangrijke mate aan Amalia Elisabeth van Hessen-Kassel te danken dat Duitsland door de Vrede van Westfalen weer duidelijke verhoudingen tussen de religies kreeg en Hessen-Kassel uiteindelijk veel machtiger uit de

strijd kwam. Na de voor haar gunstige afloop van de vredesonderhandelingen van 1648 droeg Amalia in 1650 de regering over aan haar oudste zoon. Door haar succesvolle territoriale politiek en haar bijdrage aan de Westfaalse vredesonderhandelingen is Amalia Elisabeth van Nassau en Hessen-Kassel van grote betekenis geweest voor de uiteindelijke afloop van de Dertigjarige Oorlog.¹⁰ Ook de historicus J.C. van der Does is deze mening toegegaan: "Ze had de reputatie van een krachtige oorlogsvorstin in de Dertigjarige Oorlog en is van grote betekenis geweest voor de uiteindelijke afloop van deze oorlog."¹¹

Deze kleindochter van Willem van Oranje toonde politiek leiderschap en wist veel roem te vergaren bij haar tijdgenoten. Historici hebben zich bij de bestudering van de vroegmoderne oorlogen en de rol van de Nassaus hierbij voornamelijk gericht op de rol van mannen en de door mannen gedomineerde instituties zoals het leger in de veronderstelling dat Nassau-vrouwen daarbij nauwelijks een rol speelden. De rol van Amalia Elisabeth toont aan dat vrouwen in de oorlogsomstandigheden van hun tijd wel degelijk de weg naar politieke invloed en macht wisten te vinden en op eigen titel een politieke rol van betekenis konden vervullen. Haar functioneren toont aan dat oorlogen in de vroegmoderne tijd een belangrijke ingang vormden voor adellijke vrouwen om op directe wijze en op eigen titel politieke invloed uit te oefenen en politieke grenzen te doorbreken.

Sophie Hedwig (1592-1642)

Ook het leven van Sophie Hedwig hertogin van Brunswijk-Wolfenbüttel en gravin van Nassau-Diez stond grotendeels in het teken van de Dertigjarige Oorlog. Afkomstig uit het Duitse vorstengeslacht Brunswijk-Wolfenbüttel en aan moederszijde verwant aan de vorstenhuizen van Denemarken en Engeland, trouwde ze op haar vijftiende met de bijna twintig jaar oudere Ernst Casimir, graaf van Nassau-Diez (1573-1632). Deze zoon van Jan >>

Bron: <http://www.thepeerage.com>.

Amalia Elisabeth von Hanau-Münzenberg (Hanau), Landgräfin zu Hessen-Kassel.

Sophia Hedwig van Brunswijk, gravin van Nassau-Diez.

Bron: Paleis Het Loo, Apeldoorn.

van Nassau en neef van Willem van Oranje erfde bij het overlijden van zijn vader in 1606 het Duitse graafschap Nassau-Diez en volgde in 1620 zijn broer Willem-Lodewijk op als stadhouder van Friesland. Het huwelijkscontract bepaalde dat Sophie Hedwig het graafschap Nassau-Diez als weduwegoed toegewezen zou krijgen in geval haar man kwam te overlijden. Zij zou dan de inkomsten uit het graafschap ontvangen, terwijl de regeringsbevoegdheden op Ernst Casimirs opvolger zouden overgaan. Onder Sophie's leiding kreeg het hofleven in Leeuwarden vorstelijke allure en was er op ruime schaal contact met de hoven van Engeland en Denemarken.¹² Sophie trachtte voortdurend haar invloed aan te wenden om het aanzien en de reputatie van het Leeuwardense hof en het huis Nassau-Diez te versterken.

Na de dood van haar echtgenoot in 1632 aanvaardde Sophie namens haar oudste zoon Hendrik Casimir, de nieuwe stadhouder van Friesland, het regentschap over haar weduwegoed Nassau-Diez. Daar belandde ze te midden van de ellende van de Dertigjarige Oorlog. Ze vestigde zich in 1633 in het Nassau-slot dat bekend zou worden als 'vrouwenresidentie': de mannen werkten elders of voerden oorlog. Hoewel Diez in de Dertigjarige Oorlog officieel neutraal was, had het graafschap tussen 1633 en 1640 zwaar te lijden door bezettingen, inkwartiering en plunderingen. Sophie toonde zich een krachtige en doortastende persoonlijkheid doordat ze herhaaldelijk nieuwe plunderingen en geweld-

digheden van rondtrekkende legers – van zowel Habsburgse als Zweedse zijde – wist te voorkomen en gevangengenomen burgers vrij wist te krijgen.¹³ Bij haar aantreden als vorstin beklagde zij zich persoonlijk bij de Habsburgse keizer Ferdinand II over het gewelddadige optreden van zijn officieren in haar gebied. In 1634 wist ze door een list bezetting van Diez door Spaanse troepen te voorkomen. Toen Sophie vernam dat de broer van de Spaanse koning, legeraanvoerder Don Fernando, met zijn leger op doortocht was naar de Nederlanden en Diez naderde, schreef ze hem omringd door haar complete hof tegemoet en nodigde hem en zijn officieren uit voor een banket op haar slot. Daarbij slaagde ze erin hem te overreden Diez van bezetting en plundering door Spaanse troepen te vrijwaren. In talrijke brieven aan keizer, vorsten en generaals protesteerde ze tegen inkwartiering van de rondtrekkende legers. Ook weerde zij zich tegen beschuldigingen van anti-keizerlijke spinage. Om haar soldaten aan te moedigen verscheen Sophie Hedwig regelmatig, soms ook 's nachts, gewapend met een pistool op de stadswallen van Diez. Ze organiseerde de wapeniging van de lokale bevolking en voedselhulp bij de regelmatig optredende hongersnoden. Uit eigen middelen stelde ze voorschotten ter beschikking om landbouwgrond weer geschikt te maken voor bebouwing. Als dank voor haar krachtig optreden tekenden haar zoons op 24 september 1634 een verklaring waarin zij formeel de regeringsbevoegdheden in Diez aan haar overdroegen vanwege de gro-

te verdiensten die ze had getoond. Ze verwierf het bestuur over Nassau-Diez en werd landsvorstin van het graafschap. Na het overlijden van haar oudste zoon Hendrik Casimir in 1640 zette Sophie haar regering in Diez voort tot ze in 1642 zelf overleed.

Haar zoon Willem Frederik had ze de opdracht nagelaten alles in het werk te stellen een prins van Oranje te trouwen. Hij trouwde in 1652 met een kleindochter van Willem van Oranje, Albertina Agnes van Oranje-Nassau. Van dit echtpaar stamt de Nederlandse koninklijke familie in rechte lijn af. In de literatuur wordt Sophie Hedwig beschreven als een vorstin die over bestuurlijke en diplomatieke kwaliteiten beschikte. De Duitse historicus Robert Heck typeert haar als een markante persoonlijkheid en haar optreden in Diez als krachtig en haast mannelijk: "eine mannliche Seele wohnte in dieser Frau". Niet alleen was ze erin geslaagd de bezetting van Diez door Spaanse troepen te voorkomen, ook verwierf ze met haar optreden de reputatie van een onverzettelijke oorlogsvorstin en imponeerde haar tijdgenoten. Door haar tegenstanders werd Sophie de 'schelmische Rebellin von Diez' genoemd.

Besluit

Als pleitbezorger van het protestantisme in het Duitse Rijk bestuurde Catharina Belgica het graafschap Hanau zelfstandig na de dood van haar man. Ze was politiek actief, sloot bondgenootschappen, voerde politieke onderhandelingen en zette zich in voor vervolgde geloofsgenoten. Haar dochter Amalia Elisabeth van Hessen-Kassel wist de vredesonderhandelingen van Münster in haar voordeel te beslechten. Aan haar is het te danken dat de vroegere positie van haar graafschap in het Duitse Rijk werd hersteld, en dat het calvinisme gelijkgesteld werd aan de overige erkende protestantse religies. Sophie Hedwig van Nassau-Diez tenslotte, behartigde de belangen van haar onderdanen in moeilijke omstandigheden en verwierf door haar doortastende optreden op persoonlijke titel de leiding van de regering over het graafschap Diez. Bovendien was zij de drijvende kracht achter de nauwe verbintenis tussen de Friese en de Oranje-Nassaus waardoor de Friese tak in de achttiende eeuw een Oranje kon leveren die de dynastie redde.

De historicus Tamse wijst erop dat de erfelijkheid van het vorstengezag voor vrouwen de toegang opende tot de hoogste bestuurlijke posities in het landsbestuur.¹⁴ Behorend tot de Nassau-familie konden vrouwen als Catharina Belgica, Amalia Elisabeth en Sophie Hedwig staatkundige posities uitoefenen en zelfstandig politieke activiteiten ontplooiën. Door de leidende positie van Willem van Oranje in de Nederlandse Opstand was het Huis Oranje-Nassau uitgegroeid tot een van de centrale dynastieën van Europa.¹⁵ Het was, ondersteund door zijn militant calvinistische overtuiging, een militair actief geslacht waarbij reputatie van groot belang was. Dat kan de actieve rol

die deze vrouwen op zich namen in de Dertigjarige Oorlog en hun prominente positie in de publieke arena mede verklaren. Het ging hen er voor alles om de positie en reputatie van het Huis Nassau hoog te houden. Ook voor hen gold dat hun politieke handelen en optreden in de publieke arena vooral bepaald werd door de status en de reputatie van de familiedynastie en de plicht in het belang daarvan te handelen.¹⁶ Hun optreden toont de invloed van familierelaties op de politieke verhoudingen. Hun politieke rol werd in belangrijke mate bepaald door familiebelang in de context van het dynastiek-confessionele netwerk waarvan zij deel uitmaakten. De Duitse historica Katrin Keller wijst erop dat hoewel vrouwen in de vroegmoderne tijd formeel uitgesloten waren van deelname aan politieke macht, zij qua dynastieke afkomst tot de hoogste maatschappelijke stand behoorden die politieke macht als vanzelfsprekend beschouwde. En op basis daarvan evenzeer als mannen de machtsprentie konden laten gelden die bij die stand hoorde.¹⁷ Vanuit dit spanningsveld dient ook het politieke handelen van deze vrouwen verstaan te worden. Naast hun Nassau-afkomst vormde ook hun positie als weduwe-regentes voor hen het referentiepunt voor hun politieke invloed, die de randvoorwaarden vormden voor hun politieke handelingsbekwaamheid. Bovendien wonnen zij door de specifieke oorlogsomstandigheden van hun tijd geleidelijk aan politieke invloed en macht.

Het wordt tijd dat deze Nassauvrouwen in

de historiografie de aandacht krijgen die zij verdienen, in het bijzonder voor hun rol als oorlogsvorstin en hun moedig bestuur in de Dertigjarige Oorlog. ///

Noten:

- ¹ E. Kloek, *Kenau en Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog*. Nijmegen, 2014.
- ² N. Akkerman en B. Nouben, 'Introduction', in: N. Akkerman en B. Nouben, ed., *The Politics of Female Households. Ladies-in-waiting Across Early Modern Europe*. Leiden, 2014; C. Campbell-Orr, *Queenship in Europe 1660-1815: The Role of the Consort*. Cambridge, 2004.
- ³ M.E. Spliethoff, *Oranje-Nassau van A tot Z*. Nijmegen, 2002, p. 97.
- ⁴ J.C. van der Does, *Prinsessen uit het Huis van Oranje*. Putten, 1938, pp. 88-89.
- ⁵ Van der Does, *Prinsessen*, p. 93.
- ⁶ J. Doorn, *De Prijzen van het Bloed 1584-1625. De kinderen van Willem van Oranje, hun rol en hun lot*. Zaltbommel, 1984, p. 468.
- ⁷ Koninklijk Huisarchief, archief prins Maurits: brief Catharina Belgica aan Burgemeesters en de Gemeenteraad van Leiden, 30 november 1620.
- ⁸ J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje; Een Biografisch Drieluik*. Zutphen, 1978, pp. 35-36.
- ⁹ K. Bernhardt, 'Amalie Elisabeth', in: *Allgemeine Deutsche Biographie*; <https://www.deutsche-biographie.de/sfz773.html#adbcontent>
- ¹⁰ C. Cramer, 'Amalie Elisabeth', in: *Neue Deutsche Biographie*; <https://www.deutsche-biographie.de/sfz773.html#ndbcontent>
- ¹¹ Van der Does, *Prinsessen*.
- ¹² M. Klatter, 'Nassauvrouwen als huwelijksmakelaars', in: *Historica*, 32 (2009) 2, pp. 6-8.
- ¹³ M. Klatter, 'Een vergeten stammoeder van de Oranjes. Sophia Hedwig, gravin van Nassau-Dietz', in: *Spiegel Historiae*, 40 (2005) 7/8.
- ¹⁴ C.A. Tamse, ed., *Vrouwen in het landsbestuur*. Den Haag, 1982.
- ¹⁵ R. Pons, 'De 'Indiëvaart' van Graaf Lodewijk Günther van Nassau-Dillenburg (1596)', in: *Jaarboek Oranje-Nassau*. Den Haag, 2014, pp. 73-74.
- ¹⁶ Zie ook: M. Klatter, 'Femme d'état-Staatsvrouw aan het Franse

hof: Charlotte-Brabantina van Oranje Nassau 1580-1631', in: *Historica* 35 (2012) 1, p. 21, over de prominente rol die deze zuster van Catharina Belgica speelde in de geschiedenis van het Franse protestantisme en op het Franse politieke toneel, waarbij ze complexe functies combineerde van regentes, bestuurster, bemiddelaar en diplomate. Hierbij ging het haar vooral om de status van de familiedynastie en de plicht in het belang daarvan te handelen.

- ¹⁷ K. Keller, 'Kurfürstin Anna von Sachsen. von Möglichkeiten und Grenzen einer Landesmutter', in: J. Hirschbiegel en W. Paravicini, ed., *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Stuttgart, 2000.

Matty Klatter studeerde sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na een loopbaan bij het International Institute of Social Studies in Den Haag is zij werkzaam als onafhankelijk onderzoeker over politieke participatie van vrouwen in de vroegmoderne tijd.

Contact: mattyklatter@gmail.com

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes.
- eindnoten (maximaal twintig voor een artikel van 3400 woorden, maximaal vijftig voor een artikel van 4250 woorden, maximaal dertig voor een artikel van 5200 woorden).
- titelbeschrijving boek: Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
- titelbeschrijving artikel: R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- titelbeschrijving archiefstuk: eerst bewaarplaats, dan benaming van het archiefbestand. Bv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Regie voor Telegrafie en Telefonie.
- bij herhalingen: auteursnaam of archiefbestand, eerste woorden boek of titel, pp. X-X. Bv. R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en ...', pp. 415-443.
- enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar), adres en e-mailadres van de auteur.
- illustraties met onderschriften en bronvermelding;

digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff- of jpg-bestand en gescanned op minimaal 300 dpi.

Bestandsgrootte minimaal 800kb. Bij een artikel van 3400 woorden worden vier illustraties aangeleverd, bij 4250 woorden vijf illustraties en bij 5200 woorden zes illustraties. de officiële spelling (zie Woordenlijst Nederlandse Taal).

- een artikel van zes pagina's bevat maximaal 5200 woorden,
- een artikel van vijf pagina's bevat maximaal 4250 woorden
- een artikel van vier pagina's 3400 woorden, een recensie (één pagina) 850 woorden.
- citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- Per e-mail sturen naar het redactieadres: historica@gendersgeschiedenis.nl.

Deadlines:

- nummer 1: 1 oktober
- nummer 2: 1 februari
- nummer 3: 1 juni

Feminisme, genderstudies en gelijkheidsbeleid in België

Sophia in de fluwelen driehoek

Vrouwen- en genderstudies hebben vanuit een gemarginaliseerde positie een eigen plaats veroverd binnen de Belgische academische wereld. Wat is de geschiedenis van deze institutionalisering en wat zijn de gevolgen voor het karakter van genderstudies? Het Belgisch netwerk voor genderstudies Sophia, dat werd opgericht in 1989, biedt een interessante casus om de relaties tussen feminisme, genderstudies en gelijkheidsbeleid in België na te gaan. In dit artikel worden in het kort de belangrijkste evoluties en relaties geschetst en geplaatst in het concept van de fluwelen driehoek van Alison Woodward.¹

/ Dinah Wouters /

Het Belgische netwerk voor genderstudies Sophia is een vereniging met een verbindende functie. Ten eerste onderhoudt en faciliteert ze contacten met de mensen en centra die kennis produceren. Enerzijds zijn dit contacten tussen onderzoek(st)ers aan de universiteiten die vrouwen en gender bestuderen. Anderzijds dragen ook vrouwenorganisaties en kunstenaars bij tot de vorming en verdieping van feministische kennis. Aan de universiteiten promoot en volgt Sophia de inspanningen op het vlak van genderstudies en tussen de universiteiten en het middenveld tracht ze de uitwisseling van kennis te vergemakkelijken door een ontmoetingsplaats te bieden. Van de overheid ontvangt de organisatie financiële steun, in ruil waarvoor ze projecten uitvoert en informatie verschaft. Dit levert een complexe situatie op, die echter belangrijk is vanuit de gedachte dat feminisme zowel een politieke positie als een sociale praktijk en een wetenschap is.² Feministische wetenschap is geëngageerd en mag niet in isolatie verzanden: de analyses en de kennis die ze oplevert zijn noodzakelijk voor het beleid en het middenveld.

Dit artikel biedt een overzicht van de wisselwerking tussen de geschiedenis van Sophia en de evolutie van het feminisme, het gelijkheidsbeleid en universitaire genderstudies in België. Ik bekijk eerst hoe initiatieven tot kennisproductie die tijdens de tweede feministische golf ontwikkeld werden, aan de wieg van Sophia stonden. Daarna bespreek ik het proces van institutionalisering onder invloed van het gelijkheidsbeleid tijdens de jaren negentig. Tot slot neem ik de institutionalisering van vrouwen- en genderstudies in datzelfde

decennium onder de loep, een proces dat ertoe leidde dat deze ook aan de universiteit tot bloei konden komen. Daarbij wil ik de spanningen bekijken die enerzijds gepaard gaan met Sophia's rol als verbindende vereniging en die anderzijds aan de oppervlakte kwamen bij de institutionalisering van gelijke kansen, genderstudies en Sophia zelf. Welke bruggen moet Sophia bouwen om alle actoren met elkaar in contact te brengen en wat zijn de moeilijkheden daarbij?

Het begin van vrouwenstudies en de oprichting van Sophia

Om de oprichting van Sophia in het jaar 1989 goed te kunnen plaatsen, moeten we terug naar het begin van de jaren zeventig, toen de tweede feministische golf doorbrak in België. Op 11 november 1972 organiseerde het VOK (Vrouwen Overleg Komitee, nu Furia) de eerste nationale Vrouwendag. Het succes daarvan moedigde enkele vrouwen aan om op initiatief van de schrijfster Françoise Collin de *Cahiers du GRIF* (Groupe de Recherche et d'Information Féministes) op te richten. De *Cahiers* introduceerden feministische reflectie en theorievorming in een beweging die vooral op actie gericht was.³ Diezelfde behoefte aan kennis leidde in 1977 tot een gelijkaardig initiatief aan Nederlandstalige kant, de *LeF-Cahiers* (*Links en Feministisch*), en in 1978 tot de oprichting van het pluralistische documentatiecentrum RoSa (Rol en Samenleving). In datzelfde jaar zetten de initiatiefnemers van de *Cahiers du GRIF* de publicaties stop. In plaats daarvan richtten Françoise Collin en Hedwige Peemans-Poullet, voorvechtster van hoger onderwijs voor vrouwen, de organisatie GRIF-Université des Femmes op.

De Université des Femmes stelde zich tot doel om aan de Franstalige universiteiten vrouwenstudies te ontwikkelen, die daar op dat moment zowat onbestaande waren. Deze ambitie hing samen met het feit dat het klimaat van de tweede feministische golf in Wallonië heel anders was dan in Vlaanderen.⁴ In het noordelijke landsdeel hadden weinig feministen problemen met politieke samenwerkingen of met pluralisme. Daarentegen waren in het zuiden radicale feministen in de meerderheid die zich afzetten tegen elke vorm van institutionalisering of samenwerking met politieke partijen en vakbonden. De Université des Femmes maakte deel uit van deze beweging. Die situatie had tot gevolg dat in Vlaanderen feministische kennis zich pas in de late jaren tachtig echt begon te ontwikkelen in kleine werkgroepen en studiegroepen aan de universiteiten, terwijl Franstalige intellectuelen toen al bijna twintig jaar onafhankelijk van de universiteiten werkten aan reflectie en theorievorming, in totale vrijheid en in nauwe samenhang met het feministisch activisme. De vroege feministische theorievorming in België vond zo bijna uitsluitend plaats in het Franstalige deel van het land.

In 1989 organiseerde de GRIF het eerste Europese vrouwenstudies-colloquium onder de titel *Concept et réalité des études féministes/Women's studies: concept and reality*. Het colloquium had tot doel de situatie te schetsen, gemeenschappelijke strategieën uit te zetten en te discussiëren over feministische kennis en wetenschap. Het is naar aanleiding van dat congres dat een aantal vrouwen op initiatief van de sociologe Véronique Degraef afspraken om samen te beraadslagen over de juiste strategie om vrouwenstudies in België vooruit te helpen. Dat leidde ertoe dat veertien opricht-

Het team van Sophia in 2012.

Avond van Sophia met Christine Eyene: *We will not give you the satisfaction. A black perspective on gendered artistic discourses* (26/10/2016).

sters op 13 maart 1990 de vereniging Sophia boven de doopvont hielden.⁵ Ze stelden zich tot doel om de gelijkheid tussen vrouwen en mannen te verbeteren via het aanmoedigen van studie, onderzoek en onderwijs over vrouwen, al dan niet feministisch gemotiveerd.

De institutionalisering van Sophia en vrouwenstudies

De eerste jaren werkte Sophia heel kleinschalig. Drie jaar op rij werden succesvolle zomeruniversiteiten georganiseerd. In 1995 kreeg Sophia haar eerste subsidie, die een periode van institutionalisering inluidde. Sophia verbreedde haar focus: naast informeren werd het ook haar taak om zich in te zetten voor de institutionele verankering van vrouwenstudies en ondersteuning daarvan door beleid.⁶

Gedurende de twee decennia die volgden, maakten vrouwen- en genderstudies een sterke ontwikkeling door.⁷ Desondanks verliep de institutionalisering erg grillig (en is die ook nu nog onzeker). Eerst werden, onder impuls van het gelijkheidsbeleid, de mogelijkheden om aan onderzoek te doen uitgebouwd. Dat vroege onderzoek aan universiteiten bestond voor het grootste deel uit beleidsgericht onderzoek. Later volgden onderwijsmogelijkheden, die veel moeizamer van de grond kwamen. De aanzet werd gegeven door geëngageerde universitair onderzoekers die zich verenigden. Vrouwenstudies aan de universiteiten werden in die begintijd vaak volledig gedragen door vrijwilligers die handelden vanuit een feministische overtuiging en die moesten opboksen tegen onbegrip en onverschilligheid.

Zo namen ook in Antwerpen onderzoekers het voortouw. Reeds vanaf het academiejaar 1987-1988 werd daar de cursus 'Vrouw en samenleving' gedoceerd. Later werd deze cursus vervangen door de voortgezette academische

opleiding vrouwenstudies. Ze kende succes bij de studenten, maar had het financieel niet gemakkelijk. Andere Vlaamse universiteiten volgden het voorbeeld van Antwerpen met vakken die een inleiding tot genderstudies boden. In Wallonië was het aanbod echter zowat onbestaande. Sophia gaf hier een voorzet door de inrichting van een leerstoel aan de drie belangrijkste Franstalige universiteiten te organiseren.

In 2003 gooide de vereniging het over een andere boeg. Met een gender-mainstreaming-project droeg ze de boodschap uit dat de gelijkheid van mannen en vrouwen een rol moet spelen in alle beslissingen die genomen worden aan universiteiten, wat indirect ook invloed heeft op de positie van genderstudies. Daarnaast bleef Sophia campagne voeren voor meer cursussen in genderstudies, zeker na de afschaffing van de opleiding in Antwerpen in 2006. Het grootste resultaat van deze inzet was dat in het academiejaar 2014-2015 de interuniversitaire master gender en diversiteit van start ging.

Het netwerk van Sophia: veranderende relaties ten gevolge van institutionalisering

De ontwikkeling van vrouwen- en genderstudies in België kan geanalyseerd worden door deze te plaatsen binnen de fluwelen driehoek van politicologe Alison Woodward. Zij ontwikkelde dit concept om de rol van informele contacten weer te geven tussen individuen in het beleid, het middenveld en de universiteiten bij het streven naar meer gelijkheid.⁸ Woodward definieert de fluwelen driehoek als volgt: "... the 'velvet' refers to the fact that almost all of the players are female in a predominantly male environment. The 'triangle' refers to the actors, who come respectively from the organizations of the state, of civil so-

ciety, and, in this case, universities and consultancies."⁹ De fluwelen driehoek verbindt dus overwegend vrouwelijke actoren die zich inzetten voor vrouwen- en genderstudies in het beleid, het middenveld en in onderzoek en onderwijs.

Tijdens de jaren zeventig en het grootste deel van de jaren tachtig werd feministische kennis in België ontwikkeld buiten de universiteiten. Vanaf de late jaren tachtig verenigden geëngageerde individuen zich binnen de universiteiten. Zij kregen steun van het nieuwe gelijkheidsbeleid, dat onderzoek nodig had om haar beleid te ondersteunen. Vanaf dan kon een organisatie als Sophia waardevol zijn om vrouwenorganisaties en universiteiten samen te brengen. Overigens had Sophia zelf ook baat bij dit institutionaliseringsproces. Vanaf de eeuwwisseling probeerde Sophia via allerlei projecten dan ook de verankering van genderstudies aan de universiteiten te bevorderen, naast haar continue missie om feministische kennis te verspreiden.

Sophia was (en is) daarmee een vereniging die de drie hoeken van de fluwelen driehoek probeerde te verbinden. De veranderende relaties tussen deze drie hoeken zorgden voor spanningen die zij moest proberen in evenwicht te houden. Ten eerste zorgde de combinatie van wetenschap en militantisme voor spanningen. Enerzijds was de aanwezigheid van genderstudies aan de universiteiten het resultaat van het harde werk van geëngageerde individuen. De studenten volgden de vakken en opleidingen vaak ook uit sociaal of politiek engagement of de wens om zich persoonlijk te ontwikkelen.¹⁰ Naarmate de institutionalisering vorderde, onderhielden echter steeds minder onderzoek(st)ers contacten met vrouwenbewegingen, en wanneer ze dat wel deden dan waren het persoonlijke en maar zeer zelden structurele contacten.¹¹ Sophia was dus vaak de enige structurele link die universitaire onderzoek(st)ers en vrouwenbewegingen verbond. Maar Sophia zelf ervoer deze spanning ook: hoe meer de institutionele verankering van de vereniging vorderde, hoe meer de banden met de vrouwenorganisaties verzwakten. Het bestuur en de leden van Sophia bestonden altijd al meer uit academici dan uit beleidsmensen of leden van vrouwenorganisaties.

Verder hadden de moeilijkheden die gepaard gingen met het verankeren van genderstudies veel te maken met ideeën over wat een universiteit is en zou moeten zijn. De ontwikkeling van genderstudies hing samen met de aanwezigheid en de positie van vrouwen aan de universiteit, niet alleen omdat het vaak vrouwen zijn die een genderbenadering binnenbrengen in hun eigen discipline maar ook omdat hun aanwezigheid ervoor kan zorgen dat het stereotiepe beeld van de ideale academicus doorbroken wordt. Daarnaast waren ook algemene ontwikkelingen aan de universiteiten van belang. De democratisering van de universiteit ging gepaard met een toenemend marktdenken waarin kennis kapitaal is. De productie van kennis moet gemeten kunnen worden en dus

>>

Flyers van Sophia.

worden onderzoek(st)ers verplicht om zo veel mogelijk en zo prestigieus mogelijk te publiceren. Onderwijs en maatschappelijk engagement worden zo naar de achtergrond verdrongen. Deze ideeën staan lijnrecht tegenover het ideaal van feministische kennis die voor iedereen toegankelijk moet zijn, die wil bijdragen tot de emancipatie van onderdrukte groepen en die steeds kritisch moet zijn tegenover zichzelf. Nochtans is het marktdenken vaak ook de reden om een gelijkemansbeleid te voeren: er mag geen 'menselijk kapitaal' verspild worden en dus moeten talentvolle vrouwen de kans krijgen om een academische carrière uit te bouwen. Dit beleid gaat echter niet in op structuren en werkcultuur.

Een tweede spanning waar Sophia mee moest zien om te gaan is die tussen pragmatiek en reflectie. Deze spanning werd vooral veroorzaakt door de steun van het gelijkemansbeleid en de institutionalisering die daar het resultaat van is. Vanaf 1995 werd Sophia financieel ondersteund door het gelijkemansbeleid, vanaf 2001 is deze steun afkomstig van het Instituut voor Gelijkheid van Vrouwen en Mannen. Daarvóór was Sophia autonoom en had ze een sterkere band met feministische actiegroepen, maar was het moeilijker om leden te mobiliseren, om gehoord te worden en om de energie op te brengen om zonder middelen of ondersteuning alles gedaan te krijgen.¹² De institutionalisering van Sophia ging samen met de institutionalisering van andere midden-

veldorganisaties en van vrouwenstudies door het gelijkemansbeleid. De financiële steun liet Sophia toe om nieuwe projecten op te zetten maar die projecten moesten wel geformuleerd worden volgens de doelstellingen van het beleid. Sophia moest kunnen meepraten met het managementdiscours over gelijke kansen. De verschuiving merkt men aan de termen die gebruikt worden: van 'feminisme' gaat men via 'emancipatie' naar 'gelijke kansen' en 'diversiteit'.

Een laatste bron van spanning was de hiërarchie die gecreëerd werd binnen de fluwelen driehoek doordat de andere actoren financieel ondersteund werden door het gelijkemansbeleid. Veel hing in die situatie af van de individuen die het beleid vormgaven. Ook verwachtten politieke actoren dat genderstudies en het middenveld volledig gericht zouden zijn op de politieke actie, wat beperkend is. Tenslotte werden niet alle feministische initiatieven geïnstitutionaliseerd, maar enkel diegene die het beleid nodig achtte, zoals genderstudies.

Conclusie:

Sophia binnen de fluwelen driehoek

De positie van Sophia als informele bemiddelaar tussen de drie hoeken van de fluwelen driehoek confronteerde de organisatie met alle spanningen die binnen die driehoek ontstonden. Daarbij liepen de ontwikkeling van So-

phia en van vrouwen -en genderstudies vaak parallel. Ten eerste werd feministisch engagement vaak wantrouwend bekeken door de universiteit en door de samenleving in het algemeen, waardoor beiden het lastig hadden om legitimiteit te verwerven. Daarnaast is de institutionalisering van genderstudies aan de universiteiten en van Sophia en andere middenveldorganisaties door het gelijkemansbeleid een ontwikkeling die haar eigen spanningen met zich meebracht. Er moest een precair evenwicht gevonden worden tussen pragmatiek en reflectie, en tussen institutionalisering en onafhankelijkheid. ///

Noten:

- Dit artikel komt voort uit een stage die de auteur bij Sophia liep tijdens het academiejaar 2014-2015. Voor deze tekst werden als bronnen de archieven van Sophia zelf gebruikt: publicaties, stukken van de raden van beheer en raden van bestuur, stukken rond communicatie, en allerhande teksten uit de geschiedenis van de vereniging. De tekst biedt dus een intern perspectief vanuit één vereniging. Een uitgebreidere versie van dit artikel is te vinden op de website van Sophia: www.sophia.be.
- Cf. S. Stoffel, 'Sophia: op het kruispunt tussen militanten en instituties', *Sophia Nieuwsbrief* 40 (2004).
- N. Plateau, 'Penser, c'est déjà changer. A propos de la réflexion féministe en Belgique francophone (1970-2005)', *Labrys, études féministes/études féministes* 7 (2005).
- N. Plateau, 'Women's Studies in Belgium', in: N. Lykke, C. Michel en M. Puig de la Bellacasa (red.), *Women's studies. From institutional innovations to new job qualifications. Report from ATHENA panel of experts 1.a*. University of Southern Denmark, 2001, pp. 119-129.
- De oprichtsters van Sophia zijn Laurence Broze (vice-voorzitter, ULB), Françoise Collin (GRIF), Véronique Degraef (ULB), Myriam De Pauw (secretaris, RUG), Nicole Deryckere (penningmeester, VUB), Ada Garcia Y Gonzalez (secretaris, UCL), Jeanine Lambrecht (VUB), Denise Loute-Devos (Vrouwenhuis '29 Rue Blanche'), Bérengère Marquês-Pereira (ULB), Magda Michielsens (Universiteit Antwerpen en Radboud Universiteit Nijmegen), Annemie Pernot (KUL), Nadine Plateau (Université des Femmes), Micheline Scheys (voorzitter, VUB) en Renée Van Mechelen (RoSa). Zie de website van Sophia voor een volledige lijst van de stichtende leden van de vereniging in 1994 en de voorzitters.
- N. Plateau, 'Expériences et stratégies de développement des études féministes en Belgique', in: *Verslag van voordracht op een colloquium van l'ANEF (Association Nationale des Etudes Féministes)*, 5 juni 2004, universiteit Dauphine, Parijs.
- N. Plateau, 'Penser, c'est déjà changer'.
- A. Woodward, 'Building velvet triangles. Gender and informal governance', in: T. Christiansen en S. Piattoni (red.), *Informal governance in the European Union*. Cheltenham and Northampton, 2003, pp. 76-93.
- A. Woodward, 'Building velvet triangles', p. 84.
- Zie de onderzoeken naar de ervaringen van de studenten van de VAO Vrouwenstudies: M. Michielsens, 'Vrouwenstudies in Vlaanderen en Nederland', in: *Uitgelezen* 1 (1995) 4, pp. 1-9. H. Timmerman, 'Vrouwenstudies aan de Universiteit van Antwerpen en de arbeidsmarkt', in: *Sophia Nieuwsbrief* 26 (2001), pp. 28-41. B. Tollenaere, 'Een terugblik op 10 jaar vrouwenstudies', in: *Uitgelezen* 11 (2005) p. 3. *Haalbaarheidsstudie naar de oprichting van een interuniversitaire master genderstudies in België*. Sophia 2011.
- Interviews in *Sophia Nieuwsbrief* 21-22 (1999), pp. 68-92.
- N. Plateau, 'Expériences et stratégie'

Dinah Wouters (1992) behaalde een master in de historische letterkunde en volgde daarna de master Gender en Diversiteit. Voor die laatste master liep ze stage bij Sophia, het Belgische netwerk voor genderstudies. Tegenwoordig schrijft ze aan een doctoraat in de middeleeuwse letterkunde aan de Universiteit Gent.

Contact: dinah.wouters@ugent.be

Genderview: Geertje Mak

‘Gender zit niet in mensen, gender zit in de samenleving’

Geertje Mak is bekend van haar onderzoek naar sekse, seksualiteit en sekse-identiteiten. Zij promoveerde op het proefschrift *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw in 1997*. Vervolgens schreef zij het boek *Doubting Sex. Inscriptions, Bodies and Selves in Nineteenth Century Hermaphrodite Case Histories* (2012). Momenteel richt zij haar onderzoek vooral op de geschiedenis van bio-identiteiten: hoe werden lichamelijke verschillen tot identiteiten gemaakt? Geertje Mak is in september 2016 benoemd tot hoogleraar ‘Politieke geschiedenis van gender in Nederland’. Zij is de opvolger van Mieke Aerts aan de Wilhelmina Drucker leerstoel. Haar oratie zal plaatsvinden in juli 2017.

/ Greetje Bijl /

Hoe ben je van plan de leerstoel in te vullen?

In mijn onderwijs wil ik vooral laten zien dat politieke geschiedenis veel meer bepaald is door wat ‘privé’ heet dan je op het eerste gezicht zou denken. Het seksuele leven, het intieme bestaan, voortplanting, opvoeding en gezinsvorming zijn bijvoorbeeld lange tijd buiten de geschiedschrijving gehouden als ahistorische fenomenen. Maar het zijn niet alleen interessante historische terreinen op zichzelf, veel belangrijker is het nog te beseffen hoezeer deze terreinen verknoopt zijn met hele grote historische thema’s, variërend van machtspolitiek tijdens erfelijke dynastieën tot hedendaags populisme. Het punt waar ik me in mijn onderzoek meer specifiek op wil richten, is hoe dit werkt in de koloniale politiek.

Ann Stoler sprak in dat verband over ‘the tense and tender ties’, oftewel de ‘gespannen’ en ‘intieme’ banden in de koloniën. Voor haar vormde het beheren en organiseren van die banden het hart van de koloniale politiek. Het betreft, in haar woorden, geen microgeschiedenis, maar vormt het merg van de koloniale verhoudingen. Mijn onderzoeksplannen richten zich op de manier waarop de koloniale overheid, maar met name de missies en de zendingsorganisaties vanaf 1870 tot 1962, in Nederlands Nieuw-Guinea te werk zijn gegaan. Missie en zending waren zeer belangrij-

Foto: Gillissen@gmail.com

ke pijlers in het beschavingsoffensief vanuit het koloniale regime, onder andere omdat zij grotendeels het (door de overheid gefinancierde) onderwijs gingen verzorgen. Er zijn sterke aanwijzingen dat missie en zending vooral radicaal ingrepen in de structuur van hoe de samenleving daar seksualiteit en gender hadden georganiseerd. Mensen werden letterlijk aangezet of zelfs gedwongen om in een modern, Westers gezinsverband te gaan leven. Men probeerde zo allereerst vat te krijgen op het gebied van opvoeding, huishouden en het inrichten van de seksuele organisatie van de samenleving.

De Europeanen die in Nederlands Nieuw-Guinea voet aan de grond probeerden te krijgen, begrepen erg weinig van die samenleving, en omgekeerd begreep de lokale bevolking natuurlijk weinig van wat de zendelingen en missionarissen bezielden. Kinderen waren

het gemakkelijkste doelwit. Daarom werden kinderen naar de scholen van de missionarissen gehaald om hen later te kunnen inzetten als instrument om anderen te beschaven. Die koloniale tactiek is voor Nederland nog nauwelijks beschreven. Er is al sinds jaren enorme verontwaardiging over de manier waarop in Australië en Noord-Amerika kinderen van de inheemse bevolking zijn weggehaald uit hun oorspronkelijke huizen en in kostscholen of adoptiegezinnen zijn gezet. De Australische regering heeft er onderzoek naar laten doen en officieel excuses voor aangeboden. Voor die ‘stolen generation’ of ‘child removal’-problematiek is in Nederland echter nog helemaal geen politieke of wetenschappelijke aandacht geweest. Samen met mijn collega Marit Monteiro ontwikkel ik plannen om onderzoek te doen naar kinderen als *targets and tools* van missie en zending in Nederlands-Indië.

>>

Onderzoek je ook de relatie tussen kolonialisme en feminisme?

Dat is natuurlijk een heel interessant spoor. Het boek van Francisca de Haan en Annemieke Drenth, *The Rise of Caring Power* (2000), het werk van Berteke Waaldijk en Maria Grever en van Mineke Bosch, en internationaal Catherine Hall, Antoinette Burton en Margaret Jacobs, gaat over die relatie tussen het kolonialisme en de opkomst van het feminisme. Zij laten zien hoe een wit vrouwelijk politiek bewustzijn is gevormd in relatie tot het liefdadigheidswerk en beschavingswerk.

Rond 1900 ontstaat er in de politiek meer aandacht voor sociale kwesties. In Nederlands-Indië gaat het om de ethische politiek en in Nederland was dit de 'sociale quaestie'. De politiek verandert van karakter en vrouwen springen daar op allerlei manieren op in: zij hebben immers de expertise van het 'beschaven' en 'verheffen' van anderen. Dan ontstaat het idee van 'maatschappelijk moederschap', of het 'maternalisme', een strategie waarbij vrouwen gebruik maken van hun toegedichte vrouwelijke kwaliteiten (als moeder/opvoeder) om politiek actief te kunnen worden.

Daarbij moeten we kritisch kijken hoe vrouwen onderdeel hebben uitgemaakt van kolonisatieprocessen en beschavingsoffensieven. Margaret Jacobs spreekt in dat verband over 'decolonizing women's history'.¹ In Nederland heeft Berteke Waaldijk heel mooi laten zien hoe het idee om een ander volk te beschaven of te helpen, de manier is waarop je jezelf tot 'civilizing subject' (Catherine Hall) maakt van een ander die tot object wordt gemaakt van die beschaving of van dat onderwijs. In de geschiedenis van de afschaffing van de slavernij is die dubbelheid al vaak geïdentificeerd. Het feminisme is zo op een hele ingewikkelde manier verbonden met koloniale en sociale politiek.

Bij de zending in Nieuw-Guinea ontdekten mijn studenten dit jaar allerlei initiatieven waar freules en andere vrouwen uit de elite in zaten, zoals een vrouwen-hulpcomité dat geld ophaalde met een zendingsbusje dat het 'negertje' heette; in één brief is sprake van een collectebusje waarbij het 'negertje' bij het inwerpen van het muntje (dankbaar) zou knikken. Het zou ontzettend interessant zijn om de relaties onder de loep te nemen tussen de Reëilbeweging en de eerste feministische aanzetten in Nederland in *samenhang* met dit soort koloniale zendingsarbeid.

Lichamelijke speelt een grote rol in je onderzoek. Kan je iets meer zeggen over het concept 'bio-identiteit'?

Identiteiten zijn sinds de Verlichting vaak op de een of andere manier verbonden aan lichamen, bijvoorbeeld raciale identiteiten, seksuele identiteiten, sekse-identiteiten. We noemen dit bio-identiteiten. In de jaren zeventig en tachtig werd binnen het feminisme en het anti-racisme gezegd, dat het niet over lichamen

gaat, maar over de daaraan gekoppelde maatschappelijke, cultureel-historische constructies. Maar lichamen zijn in mijn ogen niet alleen gekoppeld aan discoursen. Het lichaam kun je veel radicaler historiseren dan tot nu toe is gedaan. Lichamen zijn niet iets vaststaands, want lichamen staan altijd in relatie tot de praktijk waarmee ze zichtbaar worden gemaakt. Voor mijn boek *Doubling Sex* (2012) ben ik opnieuw vanuit die gedachte naar lichamen en lichamelijke sekse gaan kijken. Tho-

gaat het om microscopisch niveau – de cellen – en in de twintigste eeuw komt er kennis over hormonen en chromosomen. Sekse wordt steeds complexer. Door de voortgang van de medische wetenschap neemt het vermogen om sekse te 'zien' enorm toe, en daarmee krijgen medici steeds meer het monopolie over de kennis van het lichaam.

Om dat soort medische kennis te kunnen produceren, heb je toegang tot een lichaam nodig. In de negentiende eeuw was het nog

mas Laqueur (*Making Sex*) begon daar in 1990 al mee, maar hij beperkte zich nog tot het medisch-wetenschappelijke verhaal over sekse. Ik wilde de *bemoeienis* met lichamen onderzoeken en de praktijken die zich rondom lichamen vormden, meenemen in het denken over identiteit. Hoe kwamen mensen tot de conclusie of een persoon in de categorie man of vrouw thuishoorde? Het lijkt eenvoudig, maar je ziet dat de manier waarop de sekse van een lichaam wordt vastgesteld in de loop van de negentiende en twintigste eeuw radicaal is veranderd. Rond 1800 gaat het vooral om de externe anatomie, dus wat je ziet. Langzamerhand wordt er meer naar de interne reproductieve organen gekeken (of liever, gevoeld): de eierstok of de teelbal. Nog later

lang ongebruikelijk dat iemand zich uitkleedde bij de dokter. Dan hadden bijvoorbeeld vroedvrouwen of mensen die samen een bad namen meer kennis van elkaars lichaam dan een dokter. Het monopolie op kennis van een lichaam lag niet automatisch bij de dokter, want bijna niemand ging naar een dokter. Rond 1890 wordt het echter veel meer routine om mensen te opereren. Lichamen verschijnen dus op verschillende manieren, afhankelijk van de praktijken en technieken die op dat moment beschikbaar zijn.

De relatie tussen lichamen en identiteiten heeft alles met politiek te maken. De staat wil mensen en lichamen kennen om identiteiten vast te kunnen stellen en zo mensen te kunnen aansturen, besturen. In de politieke theorie

wordt dit ‘governmentality’ genoemd. Maar met welke techniek, praktijk of routine hadden ze toegang tot lichamen? Wetenschappers kunnen lichamen bestuderen via gevangnissen of via ziekenhuizen waar mensen lang niet altijd vrijwillig zaten, of via beschavingsoffensieven. Voor Nederlands Nieuw-Guinea ben ik bijvoorbeeld bezig met een project over fysieke antropologie, waarbij mensen werden opgemeten om raciale verschillen tussen mensen te begrijpen. Er blijkt dan een heel apparaat

Foto: Gillissen@gmail.com

Ik ben opgeleid als sociaaleconomisch historicus door onder andere Jan Lucassen.

Sociaaleconomische geschiedenis is een helder en prettig soort empirische geschiedenis, waarbij je scherp nadenkt over wat de factoren zijn die leiden tot een bepaalde gebeurtenis. Ik vond het een leuke puzzel, maar mijn nieuwsgierigheid ging verder dan dat. Ik zoek altijd naar meer problematisering. In die tijd ben ik bij Mieke Bal in de leer gegaan. Haar werk draaide vooral om narratologie en in mijn proefschrift² kijk ik dan ook hoe een tekst narratologisch in elkaar zit. In het hele idee van deconstructie en symptomatisch lezen ben ik ook meegenomen door Maaike Meijer. In diezelfde tijd begon ik met homo- en lesbische studies in Utrecht. Daarnaast kwam ik ook terecht bij de Amsterdamse school en dat betekende een hernieuwde kennismaking met Foucault. Tot op heden is Foucault degene waarop ik steeds weer terug kom. Ik vind het bizar hoe knap en precies hij dingen heeft weten te zien en te zeggen.

In het denken over gendergeschiedenis is Mieke Aerts degene geweest door wie voor mij het kwartje viel. Samen met Saskia Groot-huis schreef zij destijds een stuk over lesbische geschiedenis, in het tijdschrift *Lover*, waarin zij afrekenen met het idee dat we op zoek moeten naar onze voormoeders. Volgens hen moesten we kijken naar de manier waarop *constructies* van identiteiten zijn gemaakt, bijvoorbeeld van een lesbische identiteit.

Daarnaast heeft Annemarie Mol mij erg beïnvloed, omdat zij mij heeft geïntroduceerd in een vakgebied wat nu *science studies* wordt genoemd. Daarin wordt onder meer nagedacht over de rol van materialiteiten en praktijken. Mol was een van de eersten die pleitte voor een theorie waarin het lichaam serieus genomen werd. Ze stelde dat lichamen niet los gezien kunnen worden van de praktijk waarin ze verschijnen. Grappig genoeg kwam ik zo weer dichterbij waar ik was begonnen, sociaaleconomische geschiedenis. Toen ik studeerde, ging dat sterk om de vraag hoe mensen vroeger nu precies hadden geleefd. Dat blijft mij altijd erg fascineren. Het is heel fundamenteel om dat materiële en praktische weer terug te brengen in het historisch onderzoek.

Je schrijft in je boek *Mannelijke vrouwen over de uitsluiting van het lesbische in de vrouwenbeweging*. Je citeert de feministische theoretica Monique Wittig die zegt: “Lesbians are not women.” Waarom werd het lesbische uitgesloten?

Ik haak aan bij wat op dat moment, en dit is echt al ruim twintig jaar geleden, scherpe kritiek was op het feminisme. In de eerste feministische golf rond 1900 hadden een heleboel issues te maken met de regulering van seksualiteit – zoals de ongelijke verhouding in het huwelijk, het probleem van de prostitutie, het probleem van de ongehuwde vrouwen of de onmondige gehuwde vrouw die bovendien niet meer hoorde te werken. Ik denk dat je je

niet moet vergissen hoe scherp sommige radicale feministes uit de eerste feministische golf het hele heteroseksuele systeem afwezen. In Frankrijk waren er bijvoorbeeld feministen die pleitten voor een radicale maagdelijkheid. Er waren verschillende vrouwen die openlijk zeiden dat prostitutie beter was dan het huwelijk; de prostituee ‘verdiende er tenminste nog wat mee’.

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw ontstond onder meer de radicaal-lesbisch-feministische gedachte dat vrouwen de ongelijke seksuele verhoudingen heel gemakkelijk konden oplossen door met een andere vrouw te gaan – lesbisch als politieke keuze. Er ontstond de vraag in hoeverre er wellicht vergelijkbare tactieken konden worden gevonden in de eerste golf. Maar binnen de eerste feministische golf was helemaal geen plek voor zo’n strategie. Diverse historici, met name lesbische historici, hebben daar onderzoek naar gedaan en het bleek dat vrouwen uit de eerste feministische golf weliswaar vaak met elkaar samenwoonden, maar zeer nadrukkelijk zwegen over het lesbische – zowel op persoonlijk vlak als in publicaties.

Ander onderzoek in de jaren tachtig richtte zich op de mannelijke vrouw. De feministes uit de eerste golf bleken op het smalle koord van radicale kritiek te lopen. Mannelijkheid werd ingezet als tactiek, als symbool van radicale feministische politiek, maar men hoedde zich ervoor om voor ‘derde sekse’ of ‘manwijven’ te worden uitgemaakt; dat zou hen diskwalificeren. In de psychiatrie van dat moment werd ‘mannelijkheid’ namelijk als een van de kenmerkendste symptomen van een lesbische identiteit gezien. Dat werd in die tijd door sommige politici of publicisten aangegrepen om de vrouwenbeweging te kunnen pathologiseren. Door te zeggen dat het eigenlijk lesbische manwijven of gedegeneerde vrouwen van de derde sekse betrof, kon men het feminisme wegzetten als een perverse afwijking.

In het feminisme werd en wordt zo een soort ‘wij vrouwen’ gecreëerd, een identiteit waarop de gezamenlijke politiek is gebaseerd. Daar kwam kritiek op, vooral uit de zwarte gemeenschap, omdat het ging om witte vrouwen en witte vrouwen-problemen; hieruit is de theorie van intersectionaliteit voortgekomen. Daarnaast was er ook kritiek van lesbische vrouwen: de problemen werden binnen het feminisme namelijk vooral geformuleerd als heteroproblemen. Lesbische vrouwen, de levens en problematiek van lesbische vrouwen, hoorden niet in het concept van feminisme thuis. Wittig meende bijvoorbeeld dat het concept vrouw niet naar een lichaam verwijst, maar een positie is in het heteroseksuele systeem. Ook Judith Butler stelt dat wie buiten dat systeem staat, eigenlijk niet bestaat en ‘unintelligible’ is. Deze kritiek heb ik als een historica willen benaderen, door te laten zien hoe het lesbische werd uitgesloten uit de politiek van de vrouwenbeweging van de eerste golf.

van tolken, gidsen en soldaten nodig te zijn geweest om mensen te overtuigen of te dwingen om zich te laten opmeten. De kennis over lichamen dient zich dus niet zomaar aan; de praktijken waarmee ze gekend worden hangen samen met de macht die men over de onderzochte lichamen heeft. Daar zitten allerlei structuren in die afhankelijk zijn van gender, ras, etniciteit en klasse. De relatie tussen kennis en macht zoals Foucault die beschrijft, komt dus in het begrip ‘governmentality’ samen: als je mensen niet kent, kun je ze niet besturen, en als je geen macht over ze hebt, kun je ze niet kennen.

Welke historici of filosofen hebben jouw onderzoek beïnvloed?

>>

In jouw boek *Mannelijke vrouwen* maak je een onderscheid tussen sekse als *positie* en sekse als *identiteit*. Wat bedoel je daarmee?

Het is het uitgangspunt geweest voor het schrijven van mijn boek *Doubting Sex*.

In Nederland is in de jaren tachtig een prachtige studie verschenen van Rudolf Dekker en Lotte van de Pol over mannelijke vrouwen. Hun boek gaat over vrouwen die zich als man verkleedden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. De auteurs stelden de vraag wat deze vrouwen bewogen had: waren het misschien lesbische vrouwen of waren het travestieten of transseksuele vrouwen? Naast de motieven die vrouwen zelf aangaven (bijvoorbeeld dat ze gewoon wilden vechten voor het vaderland), probeerden zij een psychisch motief te vinden. Maar met deze vraag projecteer je hedendaagse ideeën over psychische motivatie op oud materiaal. Belangrijker is om de hedendaagse categorieën zoals lesbisch of transseksueel zélf te historiseren.

Pas vrij laat in de negentiende eeuw werd mannelijkheid in zo'n psychisch kader geplaatst. Maar hadden mensen daarvoor dan geen sekse-identiteit? Hoe moet ik me voorstellen hoe mensen over zichzelf dachten als dat niet in termen van een identiteit gebeurde? Ik ben naar negentiende-eeuwse gevalsbeschrijvingen van hermafrodieten (het woord dat toen gebruikt werd) gaan kijken om te kunnen nadenken hoe in dat soort gevallen het 'zelf' tevoorschijn komt. Ik ontdekte dat men niet over sekse dacht als iets dat in je identiteit besloten lag, maar als de positie die je behoorde in te nemen in de samenleving. Als iemand niet zijn *plaats* kende – dit kon zowel over klasse gaan als over sekse – dan was dat een overtreding. Je deed iets wat niet mocht en dat moest bestraft worden, zodat iemand weer op zijn plaats werd teruggezet en de orde weer hersteld was. Pas langzaam in de negentiende eeuw wordt sekse gezien vanuit het idee van een natuurwet, die bepaalt dat mensen met een vrouwenlichaam zich 'vrouwelijk' gedragen, zoals zorgzaam, passief, zedelijk en huiselijk. Als iemand zich dan niet als een vrouw gedraagt, moet er een medicus of psychiater aan te pas komen om een *afwijking* (in plaats van *overtreding*) te verklaren. Het onderzoek voor *Doubting Sex* bevestigde wat ik al eerder had gezien in mijn boek *Mannelijke vrouwen*: namelijk dat men tot aan het laatste kwart van de negentiende eeuw mensen een sekse toevoegde als een plek in de samenleving. Deze plek was zowel economisch als juridisch, sociaal en moreel. Als je je niet op de goede plek bevond, dan was dat vaak ook fysiek. Er was een ruimtelijk afbakening tussen de seksen, bijvoorbeeld waar je zat in de kerk en met wie je in bed lag.

In het geval van hermafroditisme kon die orde worden verstoord. Als iemand bijvoorbeeld als meisje was opgevoed, altijd tussen meisjes had verkeer, maar opeens meisjes ging versieren en ermee naar bed ging, begon het dorp hierover te roddelen; soms kwam er

Mannelijke vrouwen (1997).

dan ook een dokter aan te pas. Het ging meestal om 'van vrouw naar man'-gevallen. Maar nergens in de bronnen was een aanwijzing voor een soort van 'innerlijke psyche' van sekse. Wij kunnen ons dat nu moeilijk voorstellen.

Je ziet een enorme omslag in denken over sekse aan het einde van de negentiende eeuw.

Het idee van een 'zelf', een innerlijk, begint pas vanaf 1900 belangrijk te worden. Vóór het einde van de negentiende eeuw speelde dit nauwelijks een rol. Mensen hadden wel emoties, maar hadden geen voorstelling van zichzelf als een innerlijke ruimte die wij 'zelf' zijn gaan noemen, en die een sekse heeft. Voor mij is het buitengewoon mysterieus dat we allemaal denken dat we een 'zelf' hebben, want het is echt geen orgaan. Toch zijn we er diep van overtuigd, ik ook, en we kunnen allemaal met de grootste overtuiging zeggen: "Je moet wel jezelf zijn."

In het boek *Karakterman* stelde journalist Job de Vrieze onlangs: *vrouwelijkheid heb je of niet, maar mannelijkheid moet je steeds bewijzen*. Sluit dit aan bij jouw ideeën over sekse-identiteit?

Ik weet dat niet zeker, ik vind het erg algemeen gesteld. Ik gebruik in mijn boek *Mannelijke vrouwen* het werk van historica Denise Riley, die een soortgelijk onderscheid maakte. Volgens haar ontstond er aan het einde van de negentiende eeuw een asymmetrisch verschil tussen de seksen, waarin mannen een sekse *hebben* terwijl vrouwen met hun seksuele en reproductieve functie gaan samenvallen: zij *zijn* dan hun sekse. In mijn analyse van het begrip 'travestiet' dat in 1910 voor het eerst wordt gebruikt, is dat goed terug te zien. Lesbische vrouwen werden meteen als mannelijk gezien. Zij waren dan als geheel geen vrouw meer. Mannen, daarentegen, konden bijvoorbeeld homoseksueel zijn of travestiet, maar te-

gelijkertijd 'gerespecteerd koopman' of 'officier in het leger'. Sekse en seksualiteit waren alleen een *onderdeel* van wat mannen waren.

Historicus John Tosh heeft een theorie ontwikkeld dat er in de negentiende eeuw een aantal *sites* waren waar mannen hun mannelijkheid konden bewijzen: in hun gezin als huisvader, in hun werk als zelfstandige, onder mannen onderling, zoals in het café, of het leger. Als het op een van die terreinen niet lukte, gingen mannen dat volgens hem op een ander terrein compenseren. In de negentiende eeuw ontstond bijvoorbeeld het beroep klerk: een 'pennelikker', een onbeduidende man die niet de baas was over zijn eigen leven. Uit onderzoek van Tosh blijkt dat deze mannen massaal hun toevlucht zochten tot vrijwilligerslegers in de koloniën. Daar zochten zij een bevestiging van hun 'mannelijkheid'. Maar eerlijk gezegd denk ik zelf dat ook 'vrouwelijkheid' een buitengewoon ingewikkelde constructie is.

In een artikel sprak je over de 'onzichtbare transitie' van transgender jongeren.³ Jongeren kunnen steeds vroeger een traject van hormoonbehandelingen in, zodat het gemakkelijker en onzichtbaarder wordt om van geslacht te veranderen. Jij stelt dat de keerzijde hiervan is dat het twee-sekse-systeem niet wordt aangetast. Wordt de mogelijkheid om af te wijken van de gendernormen en meer androgyn te zijn in deze tijd juist ruimer of beperkter?

Er zijn twee heel verschillende bewegingen gaande. De klassieke kritiek op transseksualiteit was inderdaad dat het heel binair is. Je gaat van het ene ideaaltipe naar het andere ideaaltipe en dat moet zo perfect mogelijk. In Nederland kan op steeds jongere leeftijd worden ingegrepen, waardoor die binariteit op die manier versterkt wordt. Als je de websites van de genderklinieken bekijkt, dan zien zij als

ideaal het zo onopvallend mogelijk overgaan van het een naar het ander. Het idee is dat een sekse-identiteit een natuurlijke essentie van iemand is en daar moet het lichaam zo goed mogelijk aan aangepast worden.

Het Transgender Netwerk Nederland neemt sekse veel ruimer. Zij zijn er niet alleen voor mensen die van het een naar het ander willen, maar ook voor mensen die zich niet thuis voelen in een van beide hokjes, of die halverwege hun transitie zijn en besluiten niet de hele operatie te doen. Er is ambiguïteit en tegenwoordig wordt ‘trans’ ook vaak met een asterisk geschreven om die ruimte te laten zien.

De samenleving als geheel moet meer ruimte creëren voor een breder scala aan manieren om man of vrouw te zijn of iets daar tussenin. Ik vind dat gender daarbij wel heel erg gemaakt wordt tot een individueel gegeven, dat je kennelijk ook individueel kan oplossen door iets aan jouw lichaam of jouw psyche te doen, terwijl gender ons aan één stuk door wordt opgedrongen door de samenleving. Gender is echt niet iets dat alleen maar gaat over jouw individuele expressie, gevoel of lichaam. Gender zit niet in mensen, gender zit in de samenleving.

Hoe zou er in het basis- en middelbaar onderwijs en ook al op het kinderdagverblijf meer aandacht kunnen komen voor zogenaamd genderneutraal of genderautonoom onderwijs?

Ik denk dat je veel kan doorbreken als leerkracht door spelletjes niet in te delen naar jongetjes en meisjes. Je kunt ook andere indelingen of verschillen benadrukken. Vooral met het normerende karakter van statistiek moeten we veel zorgvuldiger omgaan. Een simpel voorbeeld van “70% van de jongens houdt van avontuur tegen 30% van de meisjes” is dan een statistisch gegeven, maar het is verraderlijk. Op het moment dat je zoiets zegt, maak je het voor de 30% van de jongens die niet van avonturen houdt moeilijker, omdat zij dan denken dat zij niet op een goede manier ‘jongen’ zijn als ze niet van ‘avontuur’ houden. Dit geldt ook voor beleidsmaatregelen, die moeten een probleem aanpakken zonder het van een gender te voorzien. Richt je je op de kinderen die moeite hebben met plannen, bijvoorbeeld, dan krijg je nu misschien 75% jongens en 25% meisjes in die klas. Maar je ziet vaak dat er dan een oplossing gezocht wordt als: er moeten aparte klassen komen voor jongens, want die hebben specifieke problemen, zoals met plannen. Je moet ontzettend oppassen met dat voortdurend indelen in jongens en meisjes, want het werkt als een ‘selffulfilling prophecy’.

Er werd in 2016 al gesproken van een ‘feminisering’ van de top, voorbeelden hiervan zijn Angela Merkel, Theresa May en Christine Lagarde. Hoe denk jij hierover?

Feminisering van de top, daar zie ik helemaal

niets van, eerder het tegenovergestelde. Ik heb het idee dat op talloze vlakken vrouwen juist eruit worden gewerkt. Merkel en May zijn echt uitzonderingen. Als bijvoorbeeld de Europese top bij elkaar komt, zie ik alleen maar mannen. De universiteiten zijn nog steeds een mannenbolwerk. In de lagere regionen gaat het beter met vrouwen onder studenten en promovendi, maar op het moment dat het serieuze carrières gaan worden, verdwijnen de vrouwen uit zicht. Het is echt typerend hoe diep ideeën en beelden van macht, invloed en kundigheid verweven zijn met beelden van mannelijkheid. Het is ongelooflijk lastig om nieuwe beelden van kwaliteit, professionaliteit en expertise te creëren.

Een ander punt is dat toposities een enorme opoffering vragen van alles wat met een privéleven te maken heeft. Ik denk dat er daardoor minder wijze mensen aan de top zitten, en dan bedoel ik wijsheid in bredere zin. Ik vind dat we naar een top moeten waarin plaats is voor levens van mensen. Er zijn nu nog talloze mannen waar vrouwen zich helemaal voor opofferen om ‘zijn’ carrière mogelijk te maken, terwijl dat omgekeerd haast nooit gebeurt. De tv-serie *Borgen* is daar een mooi voorbeeld van, hoe bij haar carrière en privéleven worden geproblematiseerd, terwijl dit bij mannen niet wordt gedaan. En dat zit fundamenteel scheef, niet alleen aan de top.

“Niemand kan zonder (officiële) sekse”, stel jij in je boek *Mannelijke vrouwen*. Er zijn nu plannen voor de afschaffing van sekseregistratie. Hoe kijk jij daar als historica tegenaan? Werd sekse altijd al geregistreerd door de overheid?

Volgens mij werden mensen niet geregistreerd op sekse, maar werd het gewoon door de voornaam bij de doop duidelijk of het een jongen of meisje was. Omdat er soms twijfel aan de sekse was in gevallen die als ‘hermafroditisme’ zijn omschreven, bestonden er verschillende juridische systemen om een voorlopige sekse vast te stellen. In Frankrijk en Pruisen zijn in de negentiende eeuw uitgebreide historische discussies gevoerd of je een derde mogelijkheid zou moeten invoeren: ‘sexe douteux’. Naar aanleiding van die discussies ben ik kritisch op een derde sekse, wat op sommige paspoorten in de wereld mogelijk is, omdat het effect is dat je nog strikter normaliseert wat ‘echt’ man en vrouw is. Daarmee ‘zuiver’ je de categorie mannen en vrouwen van alles wat niet past binnen mannen en vrouwen.

Het idee om niet te registreren vind ik veel interessanter. Belangrijk is dat duidelijk moet zijn waartoe wordt geregistreerd. Nu wordt er in de Gemeentelijke Basisadministratie de sekse geregistreerd en komt dit op allerlei plekken terecht. Vaak wordt iemands sekse gevraagd of gebruikt waarvan het totaal onduidelijk is waarvoor het is. Zelfs als jij een stofzuiger op internet bestelt, moet je je sekse invullen. Het is een taak van de overheid om al die nutteloze registraties tegen te gaan. De

overheid zou organisaties die sekse of andere dingen willen registreren moeten dwingen zich te verantwoorden over waarom en wat precies geregistreerd moet worden.

Vooral om medische redenen kan het belangrijk zijn om iemands sekse te weten, maar deze informatie kan ook specifiekere zijn dan sekse. Bijvoorbeeld of je een baarmoeder hebt, want dat is van belang om te weten of je een kind kan baren of dat je kans loopt om baarmoederhalskanker te krijgen. Daarnaast kan het natuurlijk om emancipatoir-politieke redenen belangrijk zijn te weten wat de sekse is van bijvoorbeeld de mensen die ergens worden aangenomen of worden opgeleid. Voor man/vrouw-quota lijkt me zelfperceptie een prima norm. Maar naast dit soort momenten waarop sekse ertoe doet, is het prettig om mensen de ruimte te geven om te verklaren dat het ‘niet van toepassing’ is. ///

Noten:

- ¹ Margaret Jacobs, ‘Getting Out of a Rut: Decolonizing Western Women’s History’, in: *Pacific Historical Review*, Vol. 79, No. 4, pp. 585–604.
- ² Geertje Mak, *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam Meppel 1997.
- ³ Geertje Mak, ‘Morrelen aan man en vrouw’, in: *Trouw*, 19-12-2015.

Greetje Bijl is redacteur van *Historica*. Zij is in 2014 gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen op haar proefschrift *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen. Sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920*.

Conferentieverlag Representing Perpetrators of Mass Violence,
31 augustus - 3 september 2016, Perpetrator Studies Network,
Universiteit Utrecht

Gendering Perpetrator Studies

Het gebruik van de zogenaamde 'genderlens' is een relatief recente innovatie binnen het zich snel ontwikkelende internationale vakgebied van Holocaust and Perpetrator Studies. Op de drukbezochte eerste internationale conferentie van het Perpetrator Studies Network was een dagdeel gewijd aan de genderinsteek onder de prikkelende titel 'Gender Trouble'.

Hier volgt een korte bespreking van de vier presentaties binnen dit panel.

/ Nicoletta I. Fotinos /

Susanne Luhmann (University of Alberta), 'Gendering Mass Perpetration: Female Guards and Male Officers at the Former Concentration Camp for Women Ravensbrück'

Luhmann analyseerde gegenderde permanente tentoonstellingspresentaties (vrouwelijke kampbewaarders in 2004; mannelijke SS-officieren in 2008) in voormalige vrouwenconcentratiekampen. Zij identificeert spanningen rond het geven van een stem aan daders op een plaats van herdenking, rond de verbeelding van slachtofferschap naast daders en analyseert (in woord en beeld) veranderende man- en vrouwbeelden in relatie tot daderschap.

Zo worden kampbewaaksters en vrouwelijke artsen qua gender conservatief gerepresenteerd in de huiselijke omgeving, terwijl mannen van alle rangen en standen actief (in de buitenwereld) worden getoond.

Opvallend is de schrijnende parallelpresentatie van herinneringen in de voormalige woonvertrekken van de vrouwelijke daders. Zo mijmeren artsen en bewaaksters vol nostalgie over gevangenen die als een moeder voor hen kookten, terwijl in dezelfde ruimtes verhalen over honger en ontberingen van kampslachtoffers hangen. Deze grensverleggende vormgeving verschaft, niet alleen, inzicht in de subtiele mechanismen van ontkenning, maar is, wellicht, ook op te vatten als een schuldbekenenis.

Clare Bielby (University of Hull), 'Perpetrating Terrorist Selves Violence, Gender and Emotion in Post-Terrorist Life-Writing in the Federal Republic of Germany'

Bielby had nog geen concrete bevindingen te

presenteren, maar liet haar gedachten gaan over de categorie 'mannelijkheid' binnen gender en de vermeende genderblindheid binnen terrorismestudies. Zij koppelde haar embryonale ideeën rond het concept verantwoordelijkheid nemen voor daden binnen autobiografieën/life writing aan de psychologische begrippen 'emotie' en 'affect'. Tot slot overwoog zij de constructie van het (dader)zelf in 'redemption scripts' te koppelen aan het naoorlogse Duitse slachtofferdiscours.

Links terrorisme zou dan kunnen worden geïnterpreteerd als een vorm van verzet van slachtoffers/arbeiders tegen daders/de bezittende klasse, maar ook als een vorm van hypermannelijkheid. Verantwoordelijkheid nemen voor je verleden binnen het format van een autobiografie is dan te interpreteren als een vorm van zelf-analyserende gender identiteitsvorming.

Ingjerd Veiden Brakstad (Norwegian University of Science and Technology), "'Born to Fight" and "Death Defying Warriors": Representations of Serb Perpetrators in the Norwegian Media 1992-1995'

Brakstad presenteerde haar onderzoek over de 'homo balcanicus' en zoomde in op beeldvorming van Karadzic en Mladic in de Noorse media. Ze stelt dat de representatie van en het verklaringsmodel voor de Bosnische burgeroorlog werd bepaald door de acceptatie en herhaling van de oeroude, oriëntalistische-romantische mythe van de ongetemde Balkanheld. Ook analyseerde zij hoe de reeds bestaande concepties van 'mannelijkheid' en de 'nobele wilde' werden ingezet en gemanipuleerd in woord en beeld door de Servische oorlogsmachine.

Brakstad toonde beelden van de in soundbites sprekende 'echte man' Mladic die zich graag liet fotograferen te velde omringd door wapens. De psychiater Karadzic presenteerde zich, zelfs toen hij ondergedoken zat in het gebergte van Bosnië, systematisch als een nationalistisch, pastoraal denker-dichter.

Katerina Krulisova (Nottingham Trent University), 'Female Perpetrators of Genocide and Genocidal Rape: Critical Feminist Discourse Analysis on Plavsic and Nyiramasuhuko'

De laatste spreker presenteerde haar onderzoek naar twee prominente veroordeelde vrouwelijke opdrachtgevers van genocide en in-

strumentele verkrachting in Servië en Rwanda, te weten Plavsic (president van de niet erkende Servische republiek) en Nyiramasuhuko (minister voor Welzijn en Vrouwenzaken). Deze twee veroordeelde oorlogsmisdadigers zetten het traditionele vrouwbeeld op zijn kop door seksegenoten actief tot slachtoffer te maken van (seksueel) geweld.

In het contra-narratief van hun verdediging exploreerden zij, niet alleen, effectief de binaire tegenstelling tussen goed en kwaad, maar speelden zij beiden, tevens, met de concepten 'vrouw', 'monster', (uitgebleven) 'moederschap', 'kolonialisme' en 'transgressie'.

Paneldiscussie

Door de panelleden werden, helaas, geen overkoepelende conclusies getrokken met betrekking tot het bredere vraagstuk van gender en daderschap, noch aangaande mogelijke toekomstige ontwikkelingen rond dit boeiende subspecialisme in wording.

De besproken vier presentaties hebben, in ieder geval, de immer voortgaande versplintering van de klassieke vrouw- en manbeelden, die ook lang het denken over daders, slachtoffers, helpers en medestanders hebben bepaald, gemeen. Ook is de verschuiving tussen object en subject een terugkerend element. Daarbij zijn de geselecteerde sprekers schoolvoorbeeld van de generieke verschuiving binnen de geschiedwetenschap richting traditioneel minder zichtbare groepen daders, slachtoffers en helpers.

Het positioneren van genderonderzoek binnen een separaat panel onderstreept het feit dat er nog een wereld te winnen valt voor het vrouwen- en genderperspectief binnen het jonge en zoekende vakgebied van Perpetrator Studies. Wellicht dat de volgende conferentie in het Verenigd Koninkrijk (2017) een podium zal bieden aan meer grensoverschrijdende schoolvorming en de aangekondigde 'genderstrubbelingen' dan op deze opvallend harmonieuze verlopen conferentie.

Tijdschrift

Vanaf 2017 publiceert het ondernemende interdisciplinaire netwerk achter deze conferentie een eigen open access tijdschrift (*Journal of Perpetrator Research*, Winchester University Press), waarvoor nog enkele medewerkers worden aangezocht. Aanmelding hiervoor verloopt via het Perpetrator Studies Network (contactpersoon: Dr. Susanne Knittel, s.c.knittel@uu.nl).

Nicoletta I. Fotinos is werkzaam als beleidsadviseur en onderzoeker in de gezondheidszorg. Tevens verricht zij historisch onderzoek op het terrein van gender, mensenrechten en medische ethiek.

Service & Boeken

Maria straalt in Museum Catharijneconvent

Maria, het meisje uit Nazareth en de moeder van Jezus, is een fascinerende vrouw. Door de eeuwen heen geschilderd op prachtige schilderijen en gebeeldhouwd door de beroemdste beeldhouwers. Weggemofield en aanbeden, verheven en ontkennd. Een idool waar je niet omheen kunt, wat voor achtergrond je ook hebt. Van 10 februari t/m 20 augustus straalt Maria in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Voor het eerst in Nederland wordt er zo'n grote tentoonstelling aan Maria gewijd waarbij haar complete levensverhaal aan bod komt, van oermoeder tot hemelse koningin.

Maria als inspiratiebron

Maria is een reis langs zeven thema's: 'Oermoeders en godinnen', 'Oost en West', 'Het leven van Maria', 'Devotie', 'Processies en bedevaarten', 'Maria in de hedendaagse kunst' en 'Moeders in andere religies'. De tentoonstelling belicht Maria vanuit verschillende culturele en religieuze perspectieven. Rode draad is haar veelbewogen leven verbeeld door beroemde kunstenaars als Joos van Cleve, Rubens, Rembrandt, Jan Toorop en Bill Viola. De vertellingen, legendes en volksverhalen over Maria vormen een inspiratiebron voor kunstenaars door de eeuwen heen, van de tijd van het vroege christendom tot het heden.

Maria: mondiaal symbool

De meest afgebeelde vrouw ter wereld is een fenomeen met vele betekenissen. Mens, mythe, moeder. Voor sommigen is Maria een symbool, voor anderen een vrouw van vlees en bloed. Ontmoet Maria in al haar – wereldwijde – verschijningsvormen. Vanaf de conceptie tot aan haar tenhemelopneming is ze in uitingen van kunst te volgen, met werken uit o.a. de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Museum Boijmans Van Beuningen, het Van Gogh Museum, het Mauritshuis en uit Museum Catharijneconvent zelf.

Grootste tentoonstelling uit de geschiedenis

Maria is de grootste tentoonstelling uit de geschiedenis van het museum. Bij de tentoonstelling komt een uitgebreid randprogramma, met lezingen, Maria-mindfulness, wandelingen, en lazy Sundays met Maria-cocktails. Voor wie meer over Maria wil lezen, verschijnt het boek *Geen dag zonder Maria*, met voor elke kalenderdag weetjes, cartoons, recepten en gedichten.

Meer informatie op <https://www.catharijneconvent.nl/bezoek-ons/tentoonstellingen/maria>.

Vrouw met kind aan de borst, vermoedelijk godin Odudua, Nigeria, 1959, Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen.

'Black Gender'

Het symposium *Black History & Gender* van afgelopen 9 december was zo'n succes dat er een werkgroep 'Black Gender' is opgestart onder de vleugels van de VVG. Hopelijk is de werkgroep ook van de partij met de Historicedagen van a.s. augustus.

Maar eerst is er 10 maart a.s. een avond in Utrecht bij boekhandel Savannah Bay. Savannah Bay is een bijzondere boekwinkel in hartje Utrecht met een eigenzinnige selectie literatuur en poëzie. Het afgelopen themanummer van *Historica* sprak erg aan, en Savannah Bay biedt een podium om een aantal van de artikelen aan een breder publiek te presenteren. Het programma bestaat uit:

- *Nancy Jouwe, MA (onafhankelijk onderzoeker en activist)*
De geschiedenis van de zwarte- en migrantenvrouwen (zmv) beweging in Nederland
- *Dr. Marijke Huisman (universitair docent Universiteit Utrecht)*
Naar een inclusieve geschiedenis van de tweede feministische golf in Nederland. De feministische uitgeverij Sara (1976-1987)
- *Lonneke Geerlings, MA Mphil (promovendus Vrije Universiteit Amsterdam)*
Afro-Amerikanen bij de VPRO-televisie. Rosey E. Pool en Gordon Heath in het toneelstuk *Advocaat pro deo* (1958).

Datum: Vrijdag 10 maart 2017, 20:00u

Locatie: Telingstraat 13, Utrecht

Graag van tevoren aanmelden via:

info@savannahbay.nl

Yearbook of Women's History 36

In nearly all societies gender has been, and continues to be, central in defining roles and responsibilities related to the production, manufacturing, provisioning, eating, and disposal of food. The 2016 *Yearbook of Women's History* presents a collection of new contributions that look into the diversity of these gendered food-related practices to uncover new insights into the shifting relations of gender across food systems. Authors explore changing understandings and boundaries of food-related activities at the intersection of food and gender, across time and space. Look out for intriguing contributions that range from insights into the lives of market women in late medieval food trades in the Low Countries, the practices of activist women in the garbage movement of prewar Tokyo, the way grain storage technologies affect women in Zimbabwe, through to the impact of healthy eating blogs in the digital age.

guing contributions that range from insights into the lives of market women in late medieval food trades in the Low Countries, the practices of activist women in the garbage movement of prewar Tokyo, the way grain storage technologies affect women in Zimbabwe, through to the impact of healthy eating blogs in the digital age.

Gendered Food Practices from Seed to Waste, Editors: Bettina Bock and Jessica Duncan (guest-editors), Eveline Buchheim, Saskia Bultman, Marjan Groot, Evelien Walhout and Ingrid de Zwarte.

More information: <https://jaarboekvrouwengeschiedenis.com>.

Film: 'Hidden figures'

Katherine Johnson (1918), Dorothy Vaughan (1910-2008) en Mary Jackson (1921-2005): deze drie vrouwen staan centraal in de film *Hidden figures*.

Hidden Figures is het ongelofelijke en onvertelde verhaal van Katherine Johnson (Taraji P. Henson), Dorothy Vaughn (Octavia Spencer) en Mary Jackson (Janelle Monáe), drie briljante vrouwen van Afro-Amerikaanse afkomst, die werkten bij de NASA.

Ze waren het brein achter een van de grootste operaties in de geschiedenis: de lancering van astronaut John Glenn in de ruimte. Een indrukwekkende prestatie die het land weer moed gaf, de verhoudingen in de 'Space Race' volledig op zijn kop zette en de wereld in beweging bracht. Het visionaire trio oversteeg geslacht en ras, en inspireerde generaties om groots te dromen.

Zie https://www.biosagenda.nl/film_hidden-figures_31180.html.

